

Funkcionálanalízis

egyetemi jegyzet

2014. június 16.

Tartalomjegyzék

1. Alap terek	1
1.1. Metrikus tér	2
1.2. Normált tér	4
1.3. Skalárszorzat tér	5
1.4. Lényeges alap terek I. Sorozat terek	6
1.5. Lényeges alap terek II. Függvényterek	7
2. Metrikus tér topológiája	9
2.1. Nyílt és zárt halmazok	9
2.2. Kompakt halmazok	9
2.3. Szeparábilis metrikus tér	12
2.4. Teljes metrikus tér	13
3. Lebesgue mérték és Lebesgue integrál	16
3.1. Mérhető tér, mértéktér	16
3.2. Lebesgue mérték $\mathbb{R}$ -n	17
3.3. Lebesgue mérték $\mathbb{R}^n$ -ben	20
3.4. Mérhető függvények	21
3.5. Lebesgue-integrál. Bevezető gondolatok	23
3.6. Lebesgue-integrál értelmezése	23
3.7. Lebesgue- és Riemann integrál összehasonlítása	26
3.8. $\mathcal{L}^p$ terek (Lebesgue terek)	27
3.9. Általános $\mathcal{L}^p$ terek	30
4. FOURIER analízis $\mathcal{L}^2$-ben	32
4.1. Klasszikus Fourier sorfejtés. Ismétlés	32
4.2. Ortonormált függvények	32
4.3. Ortogonalizáció, ON bázis konstrukciója	35
4.4. Fourier sorfejtés $\mathcal{L}^2$ -ben	38

4.5. Ortogonális polinom rendszerek	39
5. Absztrakt lineáris operátorok	45
5.1. Bevezetés	45
5.2. Folytonosság, korlátosság	46
5.3. Banach algebra. Invertálhatóság	50
5.4. Operátor spektruma	53
5.5. Duális tér	57
5.6. Gyenge konvergencia	60
5.7. Funkcionálok és operátorok Hilbert térben	61
A. Appendix	65
A.1. Kontrakció – fixpont tételek	65
A.2. Elsőrendű DE megoldása a fixpont-tétel segítségével	66
B. Általánosított függvények. (Disztribúciók)	69
B.1. Lineáris funkcionálok a $C_0^\infty(\mathbb{R})$ téren	69
B.2. Disztribúciók deriválása	71
B.3. Általánosított függvények konvolúciója	74
C. Absztrakt operátorok alkalmazása egy QM példán	76
C.1. Fizikai példa	76
C.2. Matematikai modell és egy tétel	76
C.3. Bizonyítás Hilbert térben (vázlat)	78
Irodalom	80

Bevezetés

A Funkcionálanalízis szerves folytatása lesz az első évben tanult Matematikai Analízis I. és II. tárgyaknak. Akkor, első félévben, valós számsorozatokkal kezdtünk, majd egyváltozós valós függvényekkel folytattuk. Itt értelmeztük a folytonosságot, differenciálhatóságot, integrálszámítást. Második félévben mindezeket a fogalmakat kiterjesztettük a többváltozós, valós függvényekre, majd egy kicsit beletanultunk a vektorértékű, többváltozós függvények tudományába.

A Funkcionálanalízis egy olyan alapvető ága a matematikának, mellyel látszólag egészen különböző matematikai problémák egységes módon kezelhetők. A modern műszaki, fizikai problémák megoldásai elképzelhetetlenek a Funkcionálanalízis módszereinek alkalmazása nélkül. A Parciális differenciálegyenleteknél nélkülözhetetlenek az itt megtanulandó eszközök, és szinte nincs olyan mérnöki tudomány, ahol ne fordulnának elő parciális differenciálegyenletek.

A tárgy lényegét egészen tömören, megközelítőleg így foglalhatjuk össze: *a közöséges vektorok, a véges dimenziós Euklideszi tér fogalmát általánosítjuk*. Ennek segítségével egészen absztrakt halmazok – például sorozatok tere, függvény halmazok – vektortérként kezelhetők, ezeken sorozatok, függvények értelmezhetők. Általánosítjuk a határérték, folytonosság, derivált fogalmát, a jól ismert tételeket kiterjesztjük.

Valóban izgalmas és igen érdekes tudományterületbe kezdünk most.

1. Alap terek

Ebben a fejezetben bevezetjük azokat az alapvető "terek"-et, ahol dolgozni fogunk.

A Funkcionálanalízisben használt absztrakt terek az általános *topológikus tér*-től indulnak, egyre gazdagabb struktúrával:

Topológikus tér $\ll$ Metrikus tér $\ll$ Normált tér $\ll$ Skalárszorzat tér

Ebben a felsorolásban balról jobbra haladva az *egyszerű* struktúra felől az *egyre bonyolultabb* struktúrákhoz jutunk.

Másrészt, éppen a struktúra "gazdagsága" miatt, a jobboldalon álló terekben sokkal könnyebb lesz tételeket bizonyítani, itt lesz "könnyű dolgozni" - de ezek a tételek sajnos nem feltétlenül lesznek igazak a tőlük balra álló terekben.

A konkrét feladat határozza meg, hogy melyik struktúrát tudjuk használni.

1.1. Metrikus tér

A *Topológikus tér* olyan általános fogalom, amire nem lesz szükségünk ebben a kurzusban. A *Metrikus terekkel* kezdünk.

1.1. Definíció. Adott egy M alaphalmaz (alaptér) és egy $d : M \times M \rightarrow \mathbb{R}$ függvény. Ezt metrikának nevezzük, ha teljesülnek az alábbi tulajdonságok:

1. $d(x, y) \geq 0$ - nem negatív.
2. $d(x, y) = 0 \iff x = y$ - nem degenerált.
3. $d(x, y) = d(y, x)$ - szimmetrikus.
4. $d(x, y) + d(y, z) \geq d(x, z)$ - háromszög egyenlőtlenség teljesül.

Megjegyzés. A fenti definícióban az M halmazon nincs semmiféle struktúra. Az elemeket nem tudjuk sem összeadni sem összeszorozni, nem tudunk sem nyújtani, sem forgatni. (Legalábbis most érdektelen mindez a metrikus tér szempontjából.)

Példák:

1. $\mathbb{R}^n$ az alaptér. A metrika:

$$d(x, y) = \left(\sum_{i=1}^n (x_i - y_i)^2 \right)^{1/2},$$

ha $x = (x_1, \dots, x_n)$ és $y = (y_1, \dots, y_n)$.

2. $M = \mathbb{C}$, a metrika: $d(z, w) = |z - w|$.

3. Diszkrét metrika.

M bármilyen halmaz. A metrika:

$$d(x, y) = \begin{cases} 1 & \text{ha } x \neq y \\ 0 & \text{ha } x = y \end{cases}, \quad \forall x, y \in M.$$

4. Adott $n \in \mathbb{N}$ rögzített természetes szám. Legyen $M = \{n \text{ hosszúságú } 0-1 \text{ sorozatok}\}$. Tehát M pontjai az n hosszú kódszavak: $x = (x_1, \dots, x_n)$, ahol $x_i \in \{0, 1\}$.

A metrika azt méri, mennyiben különbözik két kódszó.

$$d(x, y) = \#\{i \mid x_i \neq y_i\}.$$

Pl. $n = 5$ és $x = (0, 0, 0, 1, 1)$, $y = (1, 0, 0, 1, 0)$. Ekkor a távolság $d(x, y) = 2$.

(Kódelméletből ismerős lehet a példa.)

1. Gyakorlat. Gondoljuk meg, hogy valóban metrika.

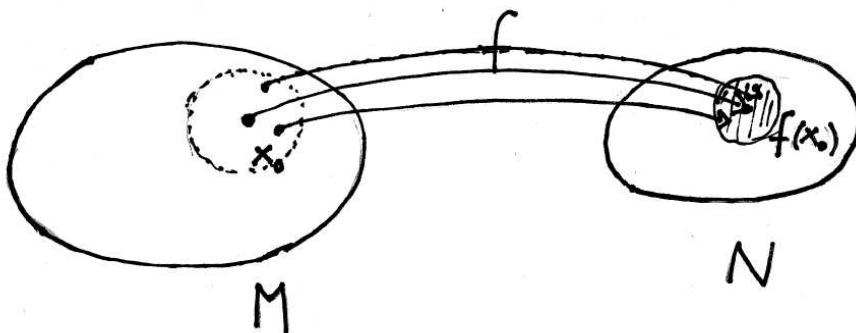
1.2. Definíció. (M, d) egy metrikus tér. $(x_n) \subset M$ sorozat a térben. Azt mondjuk, hogy (x_n) konvergens és (x_n) határértéke x_0 , ha $\forall \varepsilon > 0$ -hoz $\exists N$ melyre

$$d(x_n, x_0) < \varepsilon \quad \text{ha} \quad n \geq N.$$

1. Feladat. Gondoljuk meg, hogy a $(\mathbb{R}, d)$, diszkrét metrikus térben melyek a konvergens sorozatok.

1.3. Definíció. M és N metrikus terek, hozzá tartozó metrikákkal: (M, d_M) és (N, d_N) . Adott egy függvény $f : M \rightarrow N$. Legyen $x_0 \in M$ tetszőleges pont. Az f függvény folytonos x_0 -ban, ha $\forall \varepsilon > 0$ -hoz $\exists \delta > 0$ melyre

$$d_M(x, x_0) < \delta \quad \Rightarrow \quad d_N(f(x), f(x_0)) < \varepsilon$$

2. Feladat. Gondoljuk meg, hogy ha a képtérben a diszkrét metrika van, akkor csak a konstans függvény folytonos.

3. Feladat. Ha az alaptérben a diszkrét metrika van, mikor lesz a függvény folytonos?

1.2. Normált tér

A most következő struktúrákban az alaptérrel feltesszük, hogy *vektortér*. Ez a fogalom jól ismert Lineáris algebrából. Nagyon röviden, egy V halmaz vektortér - más szóval *lineáris tér* - a $\mathbb{K}$ test felett, ha az elemek között értelmezve van egy összeadás (+) művelet, és a skalárral-való-szorzás művelete:

$$\begin{aligned} v_1, v_2 \in V &\Rightarrow v_1 + v_2 \in V \\ v_1 \in V, \lambda \in \mathbb{K} &\Rightarrow \lambda v_1 \in V \end{aligned}$$

és ezekre a műveletekre bizonyos (ismert) tulajdonságok teljesülnek. A $\mathbb{K}$ testről egyelőre feltesszük, hogy $\mathbb{K} = \mathbb{R}$, a valós számtest.

1.4. Definíció. V egy vektortér. A *norma* egy olyan $\|\cdot\| : V \rightarrow \mathbb{R}$ függvény, melyre teljesülnek az alábbi tulajdonságok:

1. $\|v\| \geq 0$ - nem negatív.
2. $\|v\| = 0 \iff v = 0$ - nem degenerált.
3. $\|\lambda \cdot v\| = |\lambda| \cdot \|v\|$ - multiplikatív.
4. $\|v + w\| \leq \|v\| + \|w\|$ - háromszög egyenlőtlenség teljesül.

Ekkor $(V, \|\cdot\|)$ *normált tér*.

Példák.

1. $V = \mathbb{R}$, $\|x\| = |x|$.
2. $V = \mathbb{R}^n$,

$$\|x\|_2 = \sqrt{\sum_{i=1}^n x_i^2}.$$

Ez az *Euklideszi norma*, vagy *négyzetes norma*.

3. $\mathbb{R}^n$ -ben további normák:

$$\|x\|_1 = \sum_{i=1}^n |x_i|, \quad \|x\|_\infty = \max_{i=1, \dots, n} |x_i|$$

1.1. Állítás. A $(V, \|\cdot\|)$ normált tér egyben metrikus tér is az alábbi metrikával:

$$d(x, y) := \|x - y\|, \quad x, y \in V.$$

2. Gyakorlat. Gondoljuk meg, hogy ez valóban metrika.

Példa folytatatása: $\mathbb{R}^2$ -ben a frissen definiált normákhoz tartozó metrikák, ha $x = (x_1, x_2)$ és $y = (y_1, y_2)$:

$$d_1(x, y) = |x_1 - y_1| + |x_2 - y_2|,$$

$$d_2(x, y) = \sqrt{(x_1 - y_1)^2 + (x_2 - y_2)^2}$$

$$d_\infty(x, y) = \max(|x_1 - y_1|, |x_2 - y_2|)$$

(Rajzoljuk fel.)

1.2. Állítás. $(\mathbb{R}, d)$ legyen a valós számok halmaza a d diszkrét metrikával. Ekkor nem létezik olyan norma, melyre a metrika $d(x, y) = \|x - y\|$ alakban felírható lenne.

4. Feladat. Igazoljuk ezt az Állítást.

1.3. Skalárszorzat tér

1.5. Definíció. Legyen V egy vektortér. Adott egy $\langle \cdot, \cdot \rangle : V \times V \rightarrow \mathbb{R}$ művelet az alábbi tulajdonságokkal:

1. $\langle v, v \rangle \geq 0$ - nemnegatív.
2. $\langle v, v \rangle = 0 \iff v = 0$ - nem degenerált.
3. $\langle \lambda v, w \rangle = \lambda \langle v, w \rangle$, $\lambda \in \mathbb{R}$ - multiplikatív.
4. $\langle v, w \rangle = \langle w, v \rangle$ - szimmetrikus.
5. $\langle v, w + u \rangle = \langle v, w \rangle + \langle v, u \rangle$ - disztributív.

Ekkor $(V, \langle \cdot, \cdot \rangle)$ valós skalárszorzat tér.

Komplex skalárszorzat tér esetén a skalárszorzat műveletre $\langle \cdot, \cdot \rangle : V \times V \rightarrow \mathbb{C}$, tehát $\langle v, w \rangle$ nem feltétlenül valós szám. A szimmetria tulajdonság ebben az esetben így módosul:

$$\langle v, w \rangle = \overline{\langle w, v \rangle}.$$

Példák:

$$1. V = \mathbb{R}^n, \langle x, y \rangle = \sum_{i=1}^n x_i y_i$$

$$2. V = \mathbb{C}^n, \langle v, w \rangle = \sum_{i=1}^n v_i \overline{w_i}$$

(Itt már jóval kevesebb példát sorolunk fel...)

1.3. Állítás. Egy $(V, \langle \cdot, \cdot \rangle)$ skalárszorzat térben norma értelmezhető:

$$\|v\| = \langle v, v \rangle^{1/2}.$$

Megjegyzés. A Gyakorlatokon belátják, hogy a fenti állítás nem megfordítható. Van olyan norma, amihez nincs skalárszorzat. Például $\mathbb{R}^n$ -ben csak $\|x\|_2$ esetén van skalárszorzat, a $\|x\|_1$ és $\|x\|_\infty$ normák mellett nincs!

1.4. Állítás. (Ismétlés DM-ből.) Cauchy-Schwartz-Bunyakovszkij (CBS) egyenlőtlenség.

$$|\langle v, w \rangle| \leq \|v\| \cdot \|w\|$$

1.4. Lényeges alap terek I. Sorozat terek

Legyen V a számsorozatok tere. Ez lineáris tér, melynek pontjai számsorozatok:

$$x = (x_n) = (x_1, x_2, \dots, x_n, \dots).$$

Ebben alterek:

1. $c \subset V$: konvergens sorozatok. Lehetséges norma c -ben:

$$\|x\|_\infty := \sup\{|x_i|, i = 1, 2, \dots\}.$$

2. $c_0 \subset c$: nullsorozatok.

3. c_0 -ban altér ℓ^1 ("kis el-egy") tér.

$$\ell^1 = \{(x_n) : \sum_{n=1}^{\infty} |x_n| < \infty\}.$$

A norma:

$$\|x\|_1 = \sum_{i=1}^{\infty} |x_i|.$$

4. Másik fontos sorozattér ("kis el-kettő"):

$$\ell^2 = \{(x_n) : \sum_{n=1}^{\infty} x_n^2 < \infty\}.$$

Itt a norma

$$\|x\|_2 = \left(\sum_{n=1}^{\infty} x_n^2\right)^{1/2}.$$

1.6. Definíció. $p \geq 1$ esetén az ℓ^p teret ("kis el-p") így értelmezzük:

$$\ell^p = \{(x_n) : \sum_{n=1}^{\infty} |x_n|^p < \infty\}.$$

A norma ebben a térben:

$$\|x\|_p = \left(\sum_{n=1}^{\infty} |x_n|^p\right)^{1/p}.$$

Ha $p = +\infty$, akkor a ℓ^∞ tér ("kis el-végtelen"):

$$\ell^\infty = \{(x_n) : \text{korlátos}\}, \quad \|x\|_\infty = \sup_n |x_n|.$$

Kérdés. A fenti ℓ^p normált tér mikor skalárszorzat tér?

Válasz. $p = 2$ esetén ℓ^p -ben VAN skalárszorzat:

$$\langle x, y \rangle = \sum_{n=1}^{\infty} x_n y_n.$$

Ha $p \neq 2$, akkor nem skalárszorzat tér.

Megjegyzés. Pontosabban azt írhatjuk, hogy $\ell^p = \ell^p(\mathbb{N})$. Ez az általános Lebesgue-tér egy speciális esete. Később fogunk erről tanulni.

1.5. Lényeges alap terek II. Függvényterek

Adott halmazon értelmezett valós vagy komplex értékű függvények összegét és skalárszorosát értelmezni tudjuk (pontonként). Legyen $[a, b] \subset \mathbb{R}$ rögzített intervallum. Az itt értelmezett korlátos függvények halmaza vektortér:

$$V = \{f : [a, b] \rightarrow \mathbb{R}, \quad \exists B : |f(x)| \leq B, \quad \forall x\}.$$

A térben norma definiálható:

$$\|f\| = \sup\{|f(x)| : x \in [a, b]\}. \quad (1)$$

3. Gyakorlat. Gondoljuk meg, hogy valóban norma.

Ebben a térben alteret alkotnak a folytonos függvények, melyet $C[a, b]$ jelöl:

$$C[a, b] = \{f : [a, b] \rightarrow \mathbb{R}, \quad \text{folytonos}\}.$$

$C[a, b]$ -ben skalárszorzat is definiálható:

$$\langle f, g \rangle = \int_a^b f(x)g(x)dx.$$

4. Gyakorlat. Gondoljuk meg, hogy valóban skalárszorzat.

A skalárszorzat a megszokott módon egy normát indukál:

$$\|f\| = \left(\int_a^b f^2(x)dx \right)^{1/2}$$

Látható, hogy az így kapott norma különbözik attól, amit (1)-ben definiáltunk. Ez utóbbit másképp is fogjuk jelölni, és elnevezése *négyzetes norma*:

$$\|f\|_2 = \left(\int_a^b f^2(x)dx \right)^{1/2} \quad (2)$$

Az (1)-ben definiált norma elnevezése *sup-norma*, jele $\|\cdot\|_\infty$. Általában $\|f\|_\infty \neq \|f\|_2$.

Jelölés. $C^2[a, b]$: az $[a, b]$ -n értelmezett folytonos függvények tere a négyzetes normával.

Kérdés: $C[a, b]$ -n a *sup-norma* skalárszorzatból származik-e?

5. Feladat. A Válasz NEM. Igazoljuk.

Dimenzió

Normált térben és skalárszorzat térben az alap valamilyen V vektortér. A tér dimenziója n , ha van n elemű $v_1, \dots, v_n$ lineárisan független vektorokból álló generátor rendszer.

1.7. Definíció. A V vektortér *dimenziója* $+\infty$, ha minden n -re van n db független vektor.

1.1. Következmény. Az eddig megismert alap példák általában végtelen dimenziósak, pl.

$$\dim(\ell^p) = +\infty, \quad \dim(C[a, b]) = +\infty$$

6. Feladat. Adjunk meg tetszőleges n -re n elemű lineárisan független elemet ℓ^∞ -ben és $C[a, b]$ -ben.

2. Metrikus tér topológiája

Ebben a fejezetben olyan alapfogalmakat vezetünk be, melyeket majd a bonyolultabb struktúrákban is használni tudunk. Célszerű tehát a legegyszerűbb struktúrát tekinteni most. Legyen (M, d) egy metrikus tér.

2.1. Nyílt és zárt halmazok

2.1. Definíció. $x \in M$ középpontú, $r > 0$ sugarú nyílt gömb

$$B_r(x) = \{y : d(x, y) < r\}.$$

2.2. Definíció. Adott $E \subset M$. $x \in E$ belső pontja E -nek, ha van olyan $r > 0$, melyre $B_r(x) \subset E$. $E \subset M$ nyílt halmaz, ha minden pontja belső pont.

2.3. Definíció. $t \in M$ torlódási pontja E -nek, ha $\forall \varepsilon > 0$ -ra

$$B_\varepsilon(t) \cap E \neq \emptyset.$$

$E \subset M$ zárt halmaz, ha minden t torlódási pontját tartalmazza.

Példák:

1. $M = \mathbb{R}$, Euklideszi távolsággal. Ekkor $[a, b]$ zárt, (a, b) nyílt.
2. $M = C[a, b]$. $k > 0$ fix valós szám.

$$E = \{f : |f(x)| < k, \quad \forall x\} \quad \Rightarrow \quad E \subset C[a, b] \text{ nyílt}$$

$$E_0 = \{f : |f(x)| \leq k, \quad \forall x\} \quad \Rightarrow \quad E_0 \subset C[a, b] \text{ zárt}$$

2.1. Állítás. Egy E halmaz pontosan akkor nyílt, ha $M \setminus E$ zárt.

7. Feladat. Lássuk be a fenti állítást.

2.2. Kompakt halmazok

2.4. Definíció. $E \subset M$ korlátos, ha $\forall x \in E$ -hez $\exists r > 0$, melyre $E \subset B_r(x)$.

2.5. Definíció. $E \subset M$ egy részhalmaz a térben.

Lefedése: olyan részhalmazok halmaza, melyek uniója tartalmazza E -t.

- *nyílt lefedés*, ha a lefedő halmazok nyíltak,
- *véges lefedés*, ha a lefedő halmazok száma véges.

2.6. Definíció. $E \subset M$ *kompakt* halmaz, ha minden nyílt lefedésből kiválasztható véges lefedés.

Példa. $\mathbb{R}$ -ben $E_1 = [0, 1]$ kompakt és $E_2 = (0, 1]$ NEM kompakt.

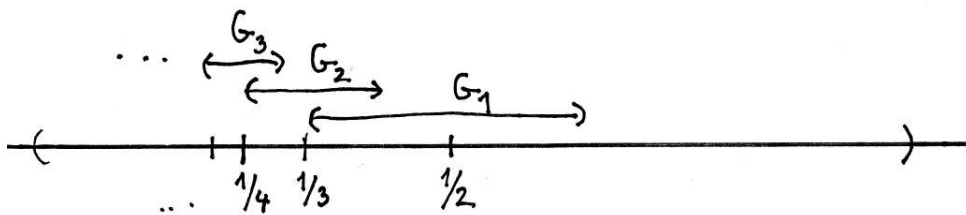
Belátjuk, hogy E_2 NEM kompakt. Valóban, legyen

$$r_n = \left(\frac{1}{n} - \frac{1}{n+1} \right), \quad G_n = B_{r_n} \left(\frac{1}{n} \right).$$

Ekkor $(0, 1] \subset \bigcup G_n$, és nem választható ki véges sok, ami lefedné.

8. Feladat. Fejezzük be a fenti bizonyítást. Miért nem választható ki véges lefedés a fenti példában?

1. ábra. A fenti Példabeli $E_2 = (0, 1]$ halmaz nyílt fedése.

A fenti 2.6 Definíció alapján nem könnyű belátni egy konkrét halmazról, hogy valóban kompakt. Ezért egy másik kritériumot mondunk ki.

2.7. Definíció. Az $E \subset M$ halmaz *sorozat kompakt* halmaz, ha minden $(x_n) \subset E$ sorozatból kiválasztható konvergens (x_{n_k}) sorozat, melynek határértéke E -beli:

$$\lim_{n_k \rightarrow \infty} x_{n_k} = x_0 \in E.$$

2.1. Tétel. Tetszőleges metrikus térben egy E halmaz pontosan akkor kompakt, ha sorozat kompakt.

Bizonyítás vázlat: Indirekt. Tegyük fel, hogy M kompakt halmaz, és mégis van benne olyan sorozat, melynek nincs konvergens részsorozata. Jelölje ennek különböző pontjait y_k , $k \in \mathbb{N}$. Ezek lefedhetők páronként *diszjunkt* nyílt gömbökkel, amihez hozzávéve a $M \setminus \cup \{y_k\}$ halmazt egy nyílt lefedést kapunk - és nem választható ki belőle véges lefedés.

2.2. Állítás. Minden $E \subset M$ kompakt halmaz korlátos.

9. Feladat. Lássuk be a fenti állítást.

2.3. Állítás. Minden $E \subset M$ kompakt halmaz zárt.

10. Feladat. Lássuk be a fenti állítást.

Vajon megfordítható-e a fenti két állítás? Bizonyos esetben igen.

2.2. Tétel. (Heine-Borel tétel) $\mathbb{R}^n$ -ben egy $E \subset \mathbb{R}^n$ részhalmaz pontosan akkor kompakt, ha korlátos és zárt.

Bizonyítás. A Bolzano-Weierstrass tételt Analízis I-ben beláttuk. Eszerint minden korlátos számsorozatból kiválasztható konvergens részsorozat. Ezért egy n -dimenziós korlátos pontsorozatból is kiválasztható konvergens részsorozat. Ennek határértéke a halmaz torlódási pontja, a zártság miatt halmazbeli.

Végtelen dimenzióban a Heine-Borel tétel nem igaz. Erre mutatunk egy példát.

Példa. $C[0, 1]$ -ben tekintsük a zárt egységgörte:

$$B_1(0) = \{f : [0, 1] \rightarrow \mathbb{R}, \text{ folytonos, } \max |f(x)| \leq 1\}.$$

Ez korlátos és zárt is. Mégis, belátjuk, hogy nem kompakt. Megadunk egy olyan $(f_n) \subset C[0, 1]$ sorozatot, melyre $\|f_n\| = 1$ minden n -re.

$$f_n(x) = \begin{cases} 1 & \text{ha } x = \frac{1}{n} \\ 0 & \text{ha } x \leq \frac{1}{n+1} \text{ vagy } x \geq \frac{1}{n-1} \\ \text{lineáris} & \text{ha } x \in \left(\frac{1}{n+1}, \frac{1}{n}\right) \\ \text{lineáris} & \text{ha } x \in \left(\frac{1}{n}, \frac{1}{n-1}\right) \end{cases}$$

Könnyen látható, hogy a fenti sorozatnak nincs konvergens részsorozata. Tehát a zárt egységgör nem kompakt.

5. Gyakorlat. Lássuk be, ami "könnyen látható" a fenti példában.

Megjegyzés: Végtelen dimenzióban a kompakt halmaz szerepe az lesz, mint $\mathbb{R}^n$ -ben egy korlátos, zárt halmaznak.

2.3. Szeparábilis metrikus tér

2.8. Definíció. (M, d) egy metrikus tér. $A \subset B \subset M$ tetszőleges halmazok. Az A halmaz sűrűn van B -ben, ha

$$\forall x \in B \quad \forall \varepsilon > 0 : \quad \exists a \in A \quad d(x, a) < \varepsilon.$$

Ha $A \subset M$ sűrű M -ben, akkor mindenütt sűrű.

Példa. $\mathbb{R}$ -ben racionális számok halmaza $\mathbb{Q} \subset \mathbb{R}$ sűrű.

2.9. Definíció. Az (M, d) metrikus tér szeparábilis, ha létezik benne megszámlálható elemszámú mindenütt sűrű halmaz.

Példák:

1. $(\mathbb{R}, d)$ diszkrét metrikával nem szeparábilis.
2. $C[0, 1]$ szeparábilis.
3. $C^2[0, 1]$ is szeparábilis.

Az utóbbiak az alábbi tétel alapján láthatók:

2.3. Tétel. (Weierstrass féle approximációs tétel). A polinomok tere

$$\mathcal{P}[0, 1] = \{p : [0, 1] \rightarrow \mathbb{R} \text{ polinom}\}$$

sűrű $C[0, 1]$ -ben.

Más szóval, ha $f : [0, 1] \rightarrow \mathbb{R}$ folytonos függvény és $\varepsilon > 0$ tetszőleges, akkor van olyan p polinom, melyre $\sup_{x \in [0, 1]} |f(x) - p(x)| < \varepsilon$.

(Ötlet a bizonyításhoz: Adott f függvényhez megkonstruálhatjuk az alábbi ú.n. Bernstein-polinomot:

$$p_n(x) = \sum_{k=1}^n \binom{n}{k} f(k/n) x^k (1-x)^{n-k},$$

ahol $n \in \mathbb{N}$ tetszőleges. Megmutatható, hogy $\forall \varepsilon > 0$ -hoz létezik elegendően nagy n , melyre $\|f - p_n\|_\infty < \varepsilon$. Tehát $\mathcal{P}[0, 1]$ sűrű $C[0, 1]$ -ben.)

Legyen $\mathcal{Q}[0, 1]$ a racionális együtthatós polinomok tere, ez megszámlálható számosságú. $\mathcal{Q}[0, 1] \subset \mathcal{P}[0, 1]$ sűrű, ezért $\mathcal{Q}[0, 1]$ sűrű $C[0, 1]$ -ben is.

2.4. Teljes metrikus tér

2.10. Definíció. $(x_n) \subset M$ *Cauchy sorozat*, ha $\forall \varepsilon > 0$ -hoz van olyan N küszöbindex, melyre

$$d(x_n, x_m) < \varepsilon \quad \forall n, m \geq N.$$

2.4. Állítás. Ha (x_n) konvergens, akkor Cauchy sorozat.

Bizonyítás. Tegyük fel, hogy (x_n) konvergens és $\lim_{n \rightarrow \infty} x_n = x_0$. Legyen $\varepsilon > 0$ tetszőleges. Ekkor van olyan N , melyre

$$d(x_n, x_0) < \varepsilon/2, \quad \forall n \geq N.$$

Ezért ha $n, m \geq N$, akkor a háromszögegyenlőtlenséget használva:

$$d(x_n, x_m) < d(x_n, x_0) + d(x_0, x_m) < \varepsilon/2 + \varepsilon/2 = \varepsilon.$$

2.11. Definíció. Az M metrikus tér *teljes*, ha minden Cauchy sorozat konvergens.

2.12. Definíció. $(V, \|\cdot\|)$ teljes normált tér *Banach-tér*. $(V, \langle \cdot, \cdot \rangle)$ teljes skalárszorzat tér *Hilbert-tér*.

Példák.

1. $\mathbb{R}^n$ teljes az ismert normákkal.
2. $(\mathbb{R}, d)$ diszkrét metrikával teljes, hiszen minden Cauchy sorozat egy index után konstans, ezért konvergens.
3. $C[a, b]$ vajon teljes-e?

lgén. Legyen $(f_n) \subset C[a, b]$ Cauchy sorozat.

Ekkor $\forall \varepsilon > 0$ -hoz $\exists N$, melyre $\|f_n - f_m\| < \varepsilon$. Ezért

$$\|f_n - f_m\| = \max_{x \in [a, b]} |f_n(x) - f_m(x)| < \varepsilon,$$

és emiatt MINDEN x -re

$$|f_n(x) - f_m(x)| < \varepsilon.$$

Tehát rögzített $x \in [a, b]$ -re az $(f_n(x))$ számsorozat Cauchy sorozat, ezért létezik határértéke:

$$f_0(x) = \lim_{n \rightarrow \infty} f_n(x).$$

Így $f_0 : [a, b] \rightarrow \mathbb{R}$ jól definiált függvény. Ráadásul $f_0 \in C[a, b]$, hiszen a supremum-norma-beli konvergencia ugyanaz, mint az egyenletes konvergencia.

11. Feladat. Lássuk be, hogy $C[a, b]$ -ben a normabeli konvergencia egybeesik a függvények egyenletes konvergenciájával.

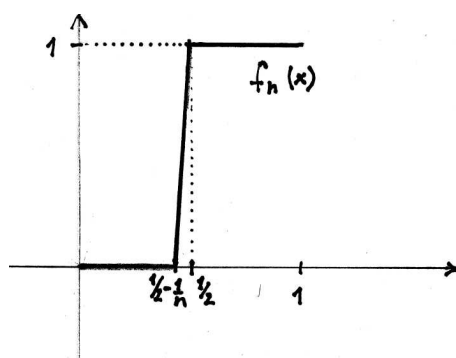
4. $C^2[a, b]$ nem teljes. Itt a norma:

$$\|f - g\|_2 = \sqrt{\int_a^b (f(x) - g(x))^2 dx}$$

Példa. Belátjuk be, hogy $C^2[0, 1]$ nem teljes. Legyenek

$$f_n(x) = \begin{cases} 0 & \text{ha } x < \frac{1}{2} - \frac{1}{n} \\ 1 & \text{ha } x > \frac{1}{2} \\ \text{lineáris} & \text{ha } \frac{1}{2} - \frac{1}{n} \leq x \leq \frac{1}{2} \end{cases}$$

Ekkor könnyű számolással igazolható, hogy

$$\int_0^1 (f_n(x) - f_m(x))^2 dx \rightarrow 0, \quad \text{azaz} \quad \|f_n - f_m\|_2 \rightarrow 0,$$

tehát ez a sorozat Cauchy sorozat. A határérték függvény, pontonként:

$$\lim_{n \rightarrow \infty} f_n(x) = f(x) = \begin{cases} 1 & \text{ha } x \geq 1/2 \\ 0 & \text{ha } x < 1/2 \end{cases}$$

Mivel f nem folytonos, ezért $f \notin C^2[0, 1]$!! Ennek a Cauchy sorozatnak nem létezik határértéke $C^2[0, 1]$ -ben.

12. Feladat. Tekintsük $C^2[-1, 1]$ -ben az alábbi függvényeket:

$$f_n(x) = \operatorname{sgn}(x) \cdot \sqrt[n]{|x|}, \quad n = 1, 2, \dots$$

Igazoljuk, hogy ez Cauchy sorozat, és nem konvergens.

13. Feladat. Lássuk be, hogy ennél több is igaz: a $[0, 1]$ -n értelmezett négyzetesen integrálható függvények tere SEM teljes.

3. Lebesgue mérték és Lebesgue integrál

Az előző fejezet végén láttuk, hogy a $[0, 1]$ -n értelmezett Riemann-integrálható függvények tere nem teljes. Ezért új integrálfogalom kellett. 1900 körül alkotta meg Henri LEBESGUE a mértékelméleten alapuló új integrálfogalmát. Ebben a fejezetben röviden összefoglaljuk a Lebesgue integrál bevezetésének legfontosabb lépéseit.

3.1. Mérhető tér, mértéktér

Adott X egy tetszőleges halmaz. Az összes részhalmazok halmazát jelölje 2^X . Legyen $\mathcal{R} \subset 2^X$, X bizonyos részhalmazainak halmaza.

3.1. Definíció. $\mathcal{R}$ algebra, ha teljesülnek az alábbi tulajdonságok:

1. $X \in \mathcal{R}$,
2. $A, B \in \mathcal{R}$ esetén $A \cup B \in \mathcal{R}$,
3. $A, B \in \mathcal{R}$ esetén $A \setminus B \in \mathcal{R}$.

3.2. Definíció. Az $\mathcal{R}$ algebra σ -algebra, ha zárt a megszámlálható unióra is:

$$2. + \quad A_k \in \mathcal{R}, \quad k = 1, 2, \dots \text{ esetén } \bigcup_{k=1}^{\infty} A_k \in \mathcal{R}$$

3.3. Definíció. Ha $\mathcal{R} \subset 2^X$ σ -algebra, akkor az $(X, \mathcal{R})$ páros egy mérhető tér. $\mathcal{R}$ elemei a mérhető halmazok.

Példák.

1. X tetszőleges halmaz, és $\mathcal{R} = 2^X$, összes részhalmazok halmaza.
2. X tetszőleges halmaz, és $\mathcal{R} = \{\emptyset, X\}$.
3. $X = \mathbb{R}$. A legszűkebb σ -algebra, ami tartalmazza a nyílt halmazokat BOREL σ -algebra, ennek jele $\mathcal{B}$. A $\mathcal{B}$ -beli halmazok Borel-halmazok.

3.4. Definíció. A mérték egy olyan halmaz-függvény, $\mu : \mathcal{R} \rightarrow \mathbb{R}^+ \cup \{+\infty\}$ (azaz minden $A \in \mathcal{R}$ esetén $\mu(A) \geq 0$, esetleg $\mu(A) = +\infty$), mely σ -additív. Ez azt jelenti, hogy ha

$$A_1, \dots, A_n, \dots \in \mathcal{R}, \quad A_i \cap A_j = \emptyset, \quad i \neq j$$

páronként diszjunkt halmazok, akkor

$$\mu\left(\bigcup_{k=1}^{\infty} A_k\right) = \sum_{k=1}^{\infty} \mu(A_k).$$

3.5. Definíció. $(X, \mathcal{R}, \mu)$ mérték tér, ha $\mathcal{R}$ σ -algebra és μ egy mérték.

Példák.

1. (folyt.) X tetszőleges, $\mathcal{R} = 2^X$, $A \in \mathcal{R}$ esetén legyen

$$\mu(A) = \begin{cases} |A| & \text{ha véges elemszámú} \\ +\infty & \text{ha nem véges elemszámú} \end{cases}.$$

6. Gyakorlat. Lássuk be, hogy ez valóban mérték.

2. X véges vagy megszámlálható elemszámú, $X = \{x_1, x_2, \dots, x_n, \dots\}$. A σ -algebra legyen $\mathcal{R} = 2^X$, az összes lehetséges részhalmazok halmaza. Adottak $p_1, p_2, \dots, p_n, \dots \geq 0$ számok, melyekre $\sum_{k=1}^{\infty} p_k = 1$. A mérték:

$$A \subset X : \quad \mu(A) = \sum_{x_i \in A} p_i.$$

A következő példa már a Lebesgue mérték bevezetéséhez fog vezetni.

3.2. Lebesgue mérték $\mathbb{R}$ -n

Legyen $X = \mathbb{R}$. A mértéket és a mérhető halmazokat fokozatosan fogjuk definiálni.

1. lépés. Legyen $\mathcal{I}$ a véges intervallumok halmaza. Ennek elemei:

$$I = \{x : a \leq x \leq b\}, \quad a, b \in \mathbb{R},$$

ahol a $\leq$ reláció helyett $<$ is lehet. $\mathcal{I}$ -n mérték ("hosszúság"): $m(I) = b - a$.

2. lépés. Kiterjesztjük a mértéket az $\mathcal{E}$ egyszerű halmazokra, ezeket így értelmezzük:

$$\mathcal{E} = \{A \subset \mathbb{R} \mid A = \bigcup_{k=1}^n I_k, \quad I_k \in \mathcal{I} \text{ diszjunktak}\}$$

Ha $A \in \mathcal{E}$, akkor ennek mértéke legyen

$$m(A) = \sum_{k=1}^n m(I_k).$$

14. Feladat. Igazoljuk, hogy m valóban σ -additív $\mathcal{E}$ -n. 7. Gyakorlat. Igazoljuk, hogy $\mathcal{E}$ nem σ -algebra..

Mivel $\mathcal{E}$ nem σ -algebra, ezért $(\mathbb{R}, \mathcal{E}, m)$ nem mérték tér

3. lépés. $2^{\mathbb{R}}$ -n fogunk definiálni egy ú.n. külső mértéket. Ha $A \subset \mathbb{R}$ tetszőleges halmaz, akkor legyen külső mértéke $m^*(A)$, amit így definiálunk:

$$m^*(A) = \inf \left\{ \sum_{k=1}^{\infty} m(I_k) : A \subset \bigcup_{k=1}^{\infty} I_k \right\}. \quad (3)$$

$$m^* : 2^{\mathbb{R}} \rightarrow \mathbb{R}^+ \cup \{+\infty\}.$$

8. Gyakorlat. Mutassuk meg, hogy $m^*(A) = +\infty$ is lehet.

3.1. Következmény. Ha $A \in \mathcal{E}$ egyszerű halmaz, akkor $m^*(A) = m(A)$.

9. Gyakorlat. Igazoljuk a fenti következményt.

DE - sajnos - m^* nem σ -additív. Szükség van még egy lépésre.

4. lépés. Amit eddig látunk:

$\mathcal{E}$ -n értelmezve van az m σ -additív halmazfüggvény. Viszont $\mathcal{E}$ nem σ -algebra

$2^{\mathbb{R}}$ σ -algebra, viszont az m kiterjesztése már nem σ additív.

$\mathcal{E}$	$\subset$	?	$\subset$	$2^{\mathbb{R}}$
nem σ -algebra				σ -algebra
m σ -additív				m^* nem σ -additív

A két véglet között VAN középút. $\exists \mathcal{M}$ σ -algebra, mely az egyszerű halmazokat tartalmazza:

$$\mathcal{E} \subset \mathcal{M} \subset 2^{\mathbb{R}},$$

és $m^*|_{\mathcal{M}} : \sigma$ -additív, azaz m^* megszorítása $\mathcal{M}$ -re mérték, melyet Lebesgue mértéknek nevezünk. Ezt a konstrukciót nem mutatjuk be. A tankönyvben megtalálható, nem triviális.

3.6. Definíció. $\mathcal{M}$ elemei az $\mathbb{R}$ -beli Lebesgue-mérhető halmazok. Az m^* külső mérték megszorítása $\mathcal{M}$ -re a Lebesgue mérték. Ezt m fogja jelölni.

Kérdés. Mik tartoznak $\mathcal{M}$ -be? Milyenek a mérhető halmazok?

Válasz. Pontos választ nehéz adni. Egészen furcsa halmazok is mérhetőek.

Egyrészt, minden nyílt és minden zárt halmaz mérhető. Továbbá azok a halmazok, melyek nyílt és zárt halmazok megszámlálható uniója és metszeteként előállnak. (Ez azt jelenti, hogy $\mathcal{B} \subset \mathcal{M}$, bár $\mathcal{B} \neq \mathcal{M}$. Tehát a Borel halmazok mind mérhetőek, de nem minden mérhető halmaz Borel halmaz.)

Másrészt, VAN nem mérhető halmaz, bár nem könnyen konstruálható. (Egy ilyen példa a könyv Appendix részében található.)

3.7. Definíció. *Null-mértékű halmaz, melyre $m(A) = 0$. Jelölés: $\mathcal{N}$.*

$\mathcal{N}$ zárt a megszámlálható metszetre és unióra. σ -gyűrű, de nem σ -algebra, hiszen az alaphalmaz $(\mathbb{R})$ nem null-halmaz. A mérték definíciója alapján $m(A) = 0$ azt jelenti,

$$\inf \left\{ \sum_{k=1}^{\infty} m(I_k), A \subset \bigcup_{k=1}^{\infty} I_k \right\} = 0.$$

3.2. Következmény. *Ha $A \in \mathcal{M}$ és $m(A) = 0$, akkor tetszőleges $\varepsilon > 0$ -ra megadható legfeljebb megszámlálható sok intervallum: $I_k, k = 1, 2, \dots$ melyre:*

$$A \subset \bigcup_{k=1}^{\infty} I_k, \quad \sum_{k=1}^{\infty} m(I_k) < \varepsilon.$$

3.3. Következmény. *Ha $A = \{x\} \in \mathcal{M}$ egy-elemű halmaz, akkor $m(A) = 0$. Ha $A = \{x_1, \dots, x_n, \dots\} \subset \mathbb{R}$ megszámlálható elemszámú, akkor $m(A) = 0$.*

Van azonban olyan null-mértékű halmaz is, melynek számossága nem megszámlálható.

Példa. CANTOR halmaz. Több lépésben konstruáljuk meg.

0. lépés. Legyen $C_0 = [0, 1]$.

1. lépés. Legyen $C_1 = C_0 \setminus (\frac{1}{3}, \frac{2}{3})$.

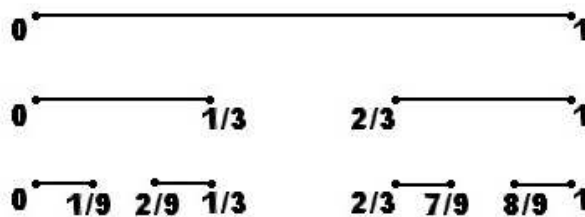
2. lépés. Legyen $C_2 = C_1 \setminus (\frac{1}{9}, \frac{2}{9}) \setminus (\frac{7}{9}, \frac{8}{9})$.

És így tovább... ami marad ...

3.8. Definíció. $C = \bigcap_{k=0}^{\infty} C_k$ a Cantor halmaz.

Mi marad? Egyrészt, minden lépésben a kihagyott intervallumok végpontjai:

$$0, 1, \frac{1}{3}, \frac{2}{3}, \frac{1}{9}, \frac{2}{9}, \frac{7}{9}, \frac{8}{9}, \dots \in C.$$

2. ábra. A Cantor halmaz konstrukciójának első három lépése

De van más is.

15. Feladat. Igazoljuk, hogy pl. $1/4\epsilon C$.

3.1. Állítás. A Cantor halmaz alaptulajdonságai:

1. C zárt.
2. C számossága kontinuum.
3. C mérhető és $m(C) = 0$.

Bizonyítás. A zártság: minden k esetén C_k zárt. Zárt halmazok metszete zárt.

16. Feladat. Igazoljuk az állítás harmadik részét. (*Ötlet:* mennyi a kihagyott intervallumok össz-hossza?)

3.3. Lebesgue mérték $\mathbb{R}^n$ -ben

Általános eset, amikor $X = \mathbb{R}^n$. A mérték "jelentése"

$n = 1$: hossz.

$n = 2$: terület.

$n = 3$: térfogat.

$n = 4$: ...?

A konstrukció lépései teljesen hasonlóak az előző fejezetben elmondottakhoz. Egy $I = [a_1, b_1] \times [a_2, b_2] \times \dots \times [a_n, b_n]$ n -dimenziós intervallum mértéke legyen

$$m(I) = \prod_{k=1}^n (b_k - a_k).$$

$\mathcal{E}$ az egyszerű halmazok halmaza, amik véges sok diszjunkt intervallum uniójaként állnak elő. Ezekre a mérték kiterjesztése egyértelmű. $A \subset \mathbb{R}^n$ esetén az $m^*(A)$ külső mérték definíciója hasonló a (3) képlethez. A Lebesgue-mérték $\mathbb{R}^n$ -ben is értelmezhető tehát, természetes módon.

3.4. Mérhető függvények

3.9. Definíció. $f : \mathbb{R}^n \rightarrow \mathbb{R} \cup \{+\infty\}$ függvény *mérhető*, ha minden $a \in \mathbb{R}$ esetén az $\{x : f(x) < a\} \subset \mathbb{R}^n$ halmaz Lebesgue mérhető.

A fenti definícióban a $(-\infty, a)$ nyílt halmaz ösképet tekintjük.

3.2. Állítás. Az f függvény mérhetősége ekvivalens az alábbi állítások bármelyikével:

- $\forall a \in \mathbb{R}$ esetén $\{x : f(x) > a\} \in \mathcal{M}$
- $\forall a \in \mathbb{R}$ esetén $\{x : f(x) \geq a\} \in \mathcal{M}$
- $\forall a \in \mathbb{R}$ esetén $\{x : f(x) \leq a\} \in \mathcal{M}$

3.4. Következmény. Mérhető függvény esetén $\forall a \in \mathbb{R}$ -ra $\{x : f(x) = a\} \in \mathcal{M}$

3.3. Állítás. Ha f, g mérhető függvények, akkor

- $f + g$ is mérhető.
- $f \cdot g$ is mérhető.
- $\min(f, g)$ is mérhető.

Ha (f_n) mérhető függvények sorozata, akkor $(\inf f_n)$ és $\lim(f_n)$ is mérhető.

Bizonyítás. (Vázlat) Belátjuk például, hogy $f + g$ mérhető. Legyen $a \in \mathbb{R}$. Ekkor

$$\{x : f(x) + g(x) < a\} = \bigcup_{r \in \mathbb{Q}} (\{x : f(x) < r\} \cap \{x : g(x) < a - r\}). \quad (4)$$

Ugyanis, ha $f(x) + g(x) < a$ akkor $f(x) < a - g(x)$. Ezért $\exists r$ racionális szám

$$f(x) < r \text{ és } r < a - g(x) \Rightarrow g(x) < a - r.$$

Ebből a (4) összefüggés következik. $\{x : f(x) + g(x) < a\}$ előállítható megszámlálható sok mérhető halmaz uniójaként, tehát maga is mérhető.

Példa. $E \subset \mathbb{R}^n$ mérhető. Legyen χ_E az alábbi függvény:

$$\chi_E(x) = \begin{cases} 1 & x \in E \\ 0 & x \notin E \end{cases}$$

A χ_E függvény mérhető. Ez az E karakterisztikus függvénye.

3.10. Definíció. Az f függvény *egyszerű*, ha R_f értékkészlete véges elemszámú. Ez azt jelenti, hogy $R_f = \{y_1, \dots, y_n\}$. Ekkor $E_k = \{x : f(x) = y_k\}$ jelöléssel az f egyszerű függvény az alábbi alakban írható:

$$f = \sum_{k=1}^n y_k \cdot \chi_{E_k}, \quad E_k \cap E_j = \emptyset, \quad y_k \in \mathbb{R}.$$

3.4. Állítás. f egyszerű függvény pontosan akkor mérhető, ha $E_k \in \mathcal{M}$.

Megjegyzés. Egyszerű függvény másik elnevezése lépcsős függvény.

3.5. Állítás. Ha f mérhető, akkor $\exists(s_n)$ egyszerű függvények sorozata, melyre $\lim_{n \rightarrow \infty} s_n = f$ egyenletesen. Továbbá, ha f nemnegatív, akkor monoton növő lépcsős függvényekből álló sorozat is létezik, melynek határértéke f .

3.5. Következmény. Az egyszerű függvények sűrűn vannak a mérhető függvények közt.

Példa. Ha f folytonos, akkor mérhető. Ez abból következik, hogy $\forall a \in \mathbb{R}$ esetén $E = \{x : f(x) < a\}$ nyílt halmaz, ezért mérhető is.

17. Feladat. Lássuk be az előző állítást. Igazoljuk, hogy ha f folytonos függvény, akkor $E = \{x : f(x) < a\}$ nyílt halmaz minden $a \in \mathbb{R}$ esetén.

3.11. Definíció. f, g mérhető függvények. Azt mondjuk, hogy $f \sim g$ (ekvivalensek), vagy másképp $f = g$ majdnem mindenütt (m.m.) ha

$$m(\{x : f(x) \neq g(x)\}) = 0.$$

$f = g$ m.m. nyilván ekvivalencia reláció.

10. Gyakorlat. Gondoljuk meg, hogy, ha $f = g$ m.m. és $g = h$ m.m., akkor $f = h$ m.m.

3.6. Állítás. Ha f és g folytonosak és $f = g$ m.m., akkor $f(x) = g(x)$ minden x -re.

18. **Feladat.** Igazoljuk a fenti állítást.

Folytonosság nélkül nem igaz: ha $f \sim g$, akkor egyáltalán nem biztos, hogy $f(x) = g(x) \forall x$!!!

Megjegyzés. A mérhető függvények "majdnem" folytonos függvények.

3.1. Tétel. (Luzin) $f : [a, b] \rightarrow \mathbb{R}$ mérhető függvény. Ekkor $\forall \varepsilon > 0$ -hoz $\exists s : [a, b] \rightarrow \mathbb{R}$ folytonos függvény, melyre

$$m(\{x : f(x) \neq s(x)\}) < \varepsilon.$$

Tehát a mérhető függvényeken belül a folytonos függvények sűrűn vannak.

3.5. Lebesgue-integrál. Bevezető gondolatok

Az alaptér legyen $X = [a, b] \subset \mathbb{R}$, $\mathcal{M}$ pedig az $[a, b]$ -beli mérhető halmazok összessége.

Alapvető gond a Riemann-integrálnál a határátmenet és integrál sorrendjének felcserélhetősége – illetve nem-felcserélhetősége. Nézzük a következő példát.

$$f_n(x) = \begin{cases} 1 & \text{ha } x = r_1, r_2, \dots, r_n \\ 0 & \text{egyébként,} \end{cases}$$

ahol az $[a, b]$ intervallumba eső racionális számok felsorolása $\mathbb{Q} \cap [a, b] = \{r_1, r_2, \dots\}$. Ekkor $f_n \in \mathcal{R}[a, b]$, Riemann integrálható. Mégis, a határérték függvény $f \notin \mathcal{R}[a, b]$:

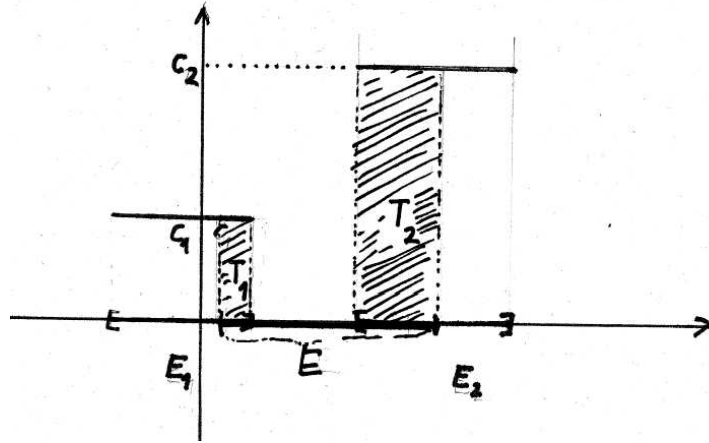
$$\lim_{n \rightarrow \infty} f_n(x) = f(x) = \begin{cases} 1 & \text{ha } x \text{ racionális} \\ 0 & \text{ha } x \text{ irracionális} \end{cases}$$

3.6. Lebesgue-integrál értelmezése

Fokozatosan fogjuk definiálni az integrált. Most is a szemléletes jelentés a függvény gráf alatti előjeles terület.

1. lépés. Tegyük fel, hogy f egyszerű, azaz

$$f(x) = \sum_{k=1}^n c_k \chi_{E_k}, \quad E_k \in \mathcal{M}, \quad E_k \cap E_j = \emptyset, \quad c_k \in \mathbb{R}$$

3. ábra. Az $f = c_1\chi_{E_1} + c_2\chi_{E_2}$ lépcsős függvény integrálja az E halmazon. Az integrál megegyezik a két téglalap összterületével: $T_1 = c_1 \cdot m(E \cap E_1)$ és $T_2 = c_2 \cdot m(E \cap E_2)$

3.12. Definíció. $E \in \mathcal{M}$. Az f függvény integrálja az E halmazon az m mérték szerint:

$$\int_E f dm := \sum_{k=1}^n c_k m(E \cap E_k).$$

2. lépés. Tegyük fel, hogy $f : [a, b] \rightarrow \mathbb{R}^+$ nemnegatív, mérhető függvény. Ekkor az integrált így értelmezzük:

$$\int_E f dm := \sup \left\{ \int_E s dm : s \text{ egyszerű, } s(x) \leq f(x) \text{ m.m.} \right\}$$

Megjegyzés. A fenti integrál értéke $+\infty$ is lehet.

3. lépés. $f : [a, b] \rightarrow \mathbb{R}$ tetszőleges mérhető függvény. Először előállítjuk két nemnegatív függvény különbségeként:

$$f = f_+ - f_-$$

ahol

$$f_+(x) = \begin{cases} f(x) & \text{ha } f(x) \geq 0 \\ 0 & \text{egyébként} \end{cases} \quad f_-(x) = \begin{cases} -f(x) & \text{ha } f(x) < 0 \\ 0 & \text{egyébként} \end{cases}.$$

Ezek integrálja már jól definiált:

$$\int_E f_+ dm, \quad \int_E f_- dm.$$

3.13. Definíció. f Lebesgue-integrálható, ha a mind a két fenti integrál véges. Ebben az esetben f integrálja az E halmazon a Lebesgue mérték szerint:

$$\int_E f \, dm := \int_E f_+ \, dm - \int_E f_- \, dm.$$

$\mathcal{L}(R)$ jelöli az R halmazon értelmezett Lebesgue-integrálható függvények terét.

11. Gyakorlat. Gondoljuk meg, hogy $\mathcal{L}(R)$ vektortér.

3.6. Következmény. Ha $f : [a, b] \rightarrow \mathbb{R}$ korlátos, mérhető függvény, akkor Lebesgue-integrálható.

Tulajdonságok:

1. $f, g \in \mathcal{L}$, akkor

$$\int_E (f + g) \, dm = \int_E f \, dm + \int_E g \, dm, \quad \int_E c \cdot f \, dm = c \cdot \int_E f \, dm$$

2. Ha $m(E) < \infty$ és $a \leq f(x) \leq b$, akkor

$$a \cdot m(E) \leq \int_E f \, dm \leq b \cdot m(E).$$

3. Ha $f, g \in \mathcal{L}$ és $f(x) \leq g(x)$, akkor

$$\int_E f \, dm \leq \int_E g \, dm.$$

4. Ha $f \in \mathcal{L}$, akkor $|f| \in \mathcal{L}$ és

$$\left| \int_E f \, dm \right| \leq \int_E |f| \, dm.$$

A Lebesgue integrál esetén ez fordítva is igaz: Ha $|f| \in \mathcal{L}$, akkor $f \in \mathcal{L}$ is teljesül.

5. Ha $m(E) = 0$, akkor minden mérhető függvényre $\int_E f \, dm = 0$.

6. Ha $E = E_1 \cup E_2$, ahol E_1 és E_2 diszjunktak, akkor

$$\int_{E_1 \cup E_2} f \, dm = \int_{E_1} f \, dm + \int_{E_2} f \, dm.$$

5)+6) tulajdonságokból következik, hogy ha $f = g$ m.m., akkor $\int_E f \, dm = \int_E g \, dm$

2) és 3) tulajdonságok akkor is igazak, ha a megfelelő feltételek m.m. teljesülnek csak.

3.7. Lebesgue- és Riemann integrál összehasonlítása

3.2. Tétel. Ha $f \in \mathcal{R}[a, b]$, akkor $f \in \mathcal{L}[a, b]$ is, és

$$\int_a^b f(x) dx = \int_{[a,b]} f dm.$$

A bal oldalon a függvény Riemann integrálja van, a jobb oldalon pedig a Lebesgue integrál.

Bizonyítás. Könyvből átnézni.

Megjegyzés. Előny, hogy több függvény Lebesgue integrálható, mint Riemann integrálható. Például a Dirichlet függvény nem Riemann integrálható:

$$f(x) = \begin{cases} 1 & \text{ha } x \in [0, 1], \text{ racionális} \\ 0 & \text{ha } x \in [0, 1], \text{ irracionális} \end{cases}$$

Mégis, mivel $f = 0$ m.m. ezért Lebesgue integrálható, és

$$\int_{[0,1]} f dm = \int_{[0,1]} 0 dm = 0$$

Megjegyzés. Másik előny, hogy a határátmenet könnyen átlátható.

3.3. Tétel. (*Lebesgue féle monoton konvergencia tétel*) Adott nemnegatív, mérhető, monoton növekvő függvények sorozata

$$0 \leq f_1(x) \leq f_2(x) \leq f_3(x) \leq \dots$$

melyre a pontonkénti határérték függvény:

$$\lim_{n \rightarrow \infty} f_n(x) = f(x).$$

Ekkor

$$\int_E f dm = \lim_{n \rightarrow \infty} \int_E f_n dm.$$

Tehát nem szükséges a függvénysorozat egyenletes konvergenciája. Az integrál és a határátmenet a fenti feltétellel "automatikusan" felcserélhetők.

3.4. Tétel. (*Lebesgue féle dominált konvergencia tétel*) Adottak az (f_n) , mérhető függvények, a pontonkénti határérték $\lim_{n \rightarrow \infty} f_n(x) = f(x)$. Tegyük fel, hogy létezik $g \in \mathcal{L}(\mathbb{R})$ közös felső korlát, melyre

$$f_n(x) \leq g(x), \quad \forall x, \forall n.$$

Ekkor

$$\int_E f dm = \lim_{n \rightarrow \infty} \int_E f_n dm$$

3.8. $\mathcal{L}^p$ terek (Lebesgue terek)

Legyen $p \geq 1$. $R = [a, b]$.

3.14. Definíció. A $\mathcal{L}^p(R)$ függvény-halmazt a következőképpen értelmezzük:

$$\mathcal{L}^p(R) = \{f : [a, b] \rightarrow \mathbb{R}, \int_R |f|^p dm < \infty\}$$

Megjegyzés. Ezek a "nagy el p" terek.

3.7. Állítás. $\mathcal{L}^p$ vektortér.

Bizonyítás. Be kell látni, hogy $\mathcal{L}^p(R)$ zárt a skalárral való szorzásra és az összegre. Ha $f \in \mathcal{L}^p$, akkor valóban $c \cdot f \in \mathcal{L}^p$. Ha $f, g \in \mathcal{L}^p$, akkor vajon $f + g \in \mathcal{L}^p$? Más szóval, következik-e, hogy $\int_R |f + g|^p dm < \infty$?

Használjuk fel az alábbi becslést:

$$\forall a, b \in \mathbb{R} \quad \Rightarrow |a + b| \leq |a| + |b|.$$

Ebből következik, hogy

$$|a + b|^p \leq (|a| + |b|)^p \leq 2^p (\max\{|a|^p, |b|^p\}) \leq 2^p (|a|^p + |b|^p).$$

Ezt alkalmazva $a = f(x)$ és $b = g(x)$ választással azt kapjuk, hogy

$$|f(x) + g(x)|^p \leq 2^p (|f(x)|^p + |g(x)|^p), \quad \forall x \in R,$$

és ezt kiintegrálva:

$$\begin{aligned} \int_R |f + g|^p dm &< 2^p \left(\int |f|^p dm + \int |g|^p dm \right) < +\infty \\ &< \infty \qquad < \infty \end{aligned}$$

$\mathcal{L}^p$ -ben azonosnak tekintjük a m.m. egyenlő függvényeket. Más szóval, a fenti függvényteret faktorizáljuk $\sim$ szerint. Az így faktorizált $\mathcal{L}^p$ térben normát definiálunk. Ha $f \in \mathcal{L}^p$:

$$\|f\|_p = \left(\int_R |f|^p dm \right)^{1/p} \tag{5}$$

3.8. Állítás. A (5) képlet valóban normát definiál.

Bizonyítás.

- Nem negatív. Valóban.
- Nem degenerált. Ez azt jelenti, hogy $\|f\|_p = 0$ pontosan akkor, ha $f = 0$ m.m.
- Háromszög egyenlőtlenség. Ez nem triviális. Sőt, külön tétel formájában fogjuk kimondani.

12. Gyakorlat. Igazoljuk, hogy ha $\int_R |f| dm = 0$, akkor $f = 0$ m.m.

3.5. Tétel. (*Minkovszkij-egyenlőtlenség*) Ha $1 \leq p < +\infty$, akkor

$$\|f + g\|_p \leq \|f\|_p + \|g\|_p$$

A bizonyítás nehéz, ha $p > 1$.

$p = 1$ esetben ez a tulajdonság "háromszög egyenlőtlenség" néven jól ismert: minden x -re $|f(x) + g(x)| \leq |f(x)| + |g(x)|$, ezért

$$\|f + g\|_1 = \int_R |f + g| dm \leq \int_R |f| dm + \int_R |g| dm = \|f\|_1 + \|g\|_1$$

3.15. Definíció. Az $f : R \rightarrow \mathbb{C}$ komplex értékű függvény mérhető, ha az

$$f(x) = \operatorname{Re} f(x) + i \operatorname{Im} f(x)$$

kanonikus alakban szereplő valós értékű $\operatorname{Re} f, \operatorname{Im} f : R \rightarrow \mathbb{R}$ függvények mérhetőek. Továbbá

$$\int_R f dm = \int_R (\operatorname{Re} f) dm + i \int_R (\operatorname{Im} f) dm$$

Legyen most $p = +\infty$. Értelmezni fogjuk az $\mathcal{L}^\infty(X)$ függvényteret.

3.16. Definíció. $f : X \rightarrow \mathbb{C}$ lényegében korlátos, ha van olyan $M \in \mathbb{R}$ konstans és van olyan $E \in \mathcal{M}$ null-mértékű halmaz, melyre:

$$|f(x)| \leq M, \quad \text{ha} \quad x \notin E.$$

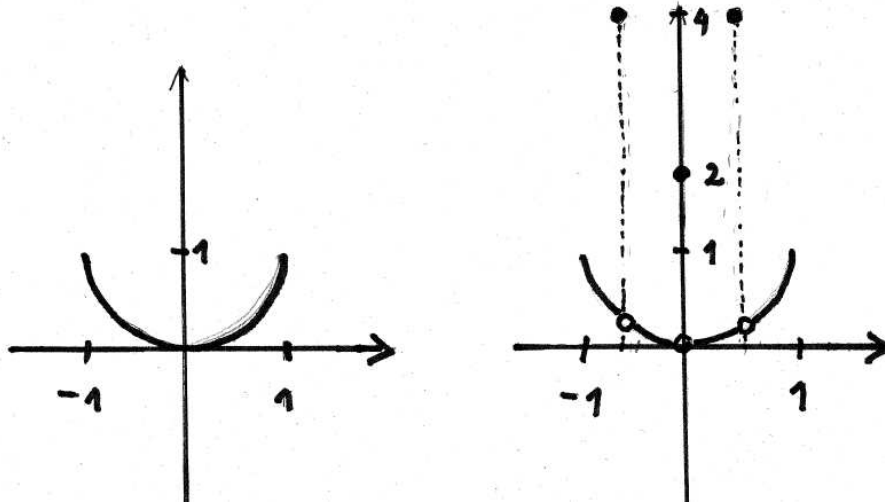
3.17. Definíció. Ha f lényegében korlátos, akkor lényeges supremum-a

$$\operatorname{ess\,sup} f := \inf \{M \mid \exists E, m(E) = 0 : |f(x)| \leq M, \forall x \notin E\}$$

Példa. Legyen $X = [-1, 1]$. Két függvényt adunk meg.

$$f(x) = x^2, \quad g(x) = \begin{cases} x^2 & \text{ha } x \neq 0, x \neq \pm \frac{1}{2} \\ 2 & \text{ha } x = 0 \\ 4 & \text{ha } x = \pm \frac{1}{2} \end{cases}$$

A két függvény supremuma különböző: $\sup f = 1$, $\sup g = 4$. Lényeges supremum

4. ábra. Az f és g függvények gráfja.

azonban ugyanaz, mert $f = g$ m.m.:

$$\text{ess sup } f = 1, \quad \text{ess sup } g = 1.$$

3.18. Definíció. Az $\mathcal{L}^\infty(X)$ függvénytér az X -n értelmezett, lényegében korlátos függvények összessége. A m.m. egyenlő függvényeket most is azonosaknak tekintjük.

$$\mathcal{L}^\infty(X) = \{f : X \rightarrow \mathbb{C}, \text{ lényegében korlátos}\}.$$

$\mathcal{L}^\infty(X)$ nyilván vektortér. Normált tér lesz belőle az alábbi normával:

$$\|f\|_\infty := \text{ess sup } f.$$

13. Gyakorlat. Gondoljuk meg, hogy ez valóban norma.

3.6. Tétel. (Riesz tétel) $1 \leq p \leq +\infty$ esetén az $\mathcal{L}^p(X)$ tér teljes. Más szóval ez azt jelenti, hogy minden $(f_n) \subset \mathcal{L}^p(X)$ Cauchy sorozatnak van határértéke, $\exists \lim f_n = f \in \mathcal{L}^p(X)$.

A Riesz tétel alapján $\mathcal{L}^p(X)$ **BANACH** tér.

Bizonyítás. Nem könnyű. Az ajánlott irodalomban el lehet olvasni.

Kérdés. Vajon ha $p < q$, akkor $\mathcal{L}^p(X)$ és $\mathcal{L}^q(X)$ között mi a kapcsolat?

Válasz (részben):

19. Feladat. Igazoljuk, hogy $\mathcal{L}^2[a, b] \subset \mathcal{L}^1[a, b]$.

14. Gyakorlat. Igazoljuk, hogy $\mathcal{L}^\infty[a, b] \subset \mathcal{L}^1[a, b]$.

Megjegyzés. Beláttuk egy korábbi előadásban, hogy $C^2[a, b]$ nem teljes. Ennek a normált térnek a teljessé tétele $\mathcal{L}^2[a, b]$. Tehát $C^2[a, b]$ -t "kiegészítettük" azokkal a függvényekkel, melyek Cauchy sorozatok határértékei.

3.9. Általános $\mathcal{L}^p$ terek

Kiindulásképp tekintsünk egy mértékteret, legyen ez $(X, \mathcal{R}, \mu)$. $\mathcal{R}$ egy σ -algebra, μ ezen értelmezett mérték. A μ mérték szerinti integrált definiálhatjuk, teljesen hasonlóan a Lebesgue integrál bevezetéséhez. Ha $p \geq 1$, akkor

$$\mathcal{L}^p(X) := \{f : X \rightarrow \mathbb{C}, \int_X |f|^p d\mu < \infty\}$$

Általában is igaz a Riesz tétel.

3.7. Tétel. $\mathcal{L}^p(X)$ teljes normált tér, tehát Banach tér.

Speciális eset. $X = \mathbb{N}$. A σ -algebra $\mathcal{R} = 2^{\mathbb{N}}$, az összes részhalmazok halmaza. μ a számláló-mérték, azaz ha $A \subset \mathbb{N}$, akkor $\mu(A) = "A$ elemeinek száma".

Ekkor $p \geq 1$ esetén

$$\mathcal{L}^p = \mathcal{L}^p(\mathbb{N}) = \{f : \mathbb{N} \rightarrow \mathbb{C}, \int_{\mathbb{N}} |f|^p d\mu < \infty\}.$$

Mit is jelent ez? Az f függvény minden n -hez hozzárendel egy $f(n) \in \mathbb{C}$ számot: ez egy számsorozat.

A tér elemei sorozatok, szokásos jelöléssel: (x_n) .

Integrál a számláló mérték szerint egyszerű összeg:

$$\int_{\mathbb{N}} |x_n|^p d\mu = \sum_{n=1}^{\infty} |x_n|^p.$$

Összefoglalva azt kaptuk, hogy

$$\mathcal{L}^p(\mathbb{N}) = \{(x_n) : \sum_{n=1}^{\infty} |x_n|^p < \infty\} = l^p \quad (!)$$

15. Gyakorlat. Lássuk be, hogy ez $p = +\infty$ -re is igaz.

Megjegyzés. A legfontosabb esetek, amikkel foglalkozni fogunk:

- $X = [a, b]$,
- $X = \mathbb{R}$,
- $X \subset \mathbb{R}^n$ mérhető.

3.9. Állítás. $\mathcal{L}^p$ tér akkor és csak akkor skalárszorzat tér, ha $p = 2$.

Mostantól a $\boxed{p=2}$ esetet tekintjük. Az $\mathcal{L}^2 = \mathcal{L}^2(X, \mathcal{R}, \mu)$ térben van skalárszorzat:

$$\langle f, g \rangle = \int_X f \cdot \bar{g} \, d\mu$$

3.7. Következmény. $\mathcal{L}^2$ tér teljes, tehát HILBERT-tér

Megjegyzés. Látni fogjuk, hogy bizonyos értelemben $\mathcal{L}^2$ az "egyetlen" Hilbert-tér.

4. FOURIER analízis $\mathcal{L}^2$ -ben

4.1. Klasszikus Fourier sorfejtés. Ismételés

Tegyük fel, hogy $f : [-\pi, \pi] \rightarrow \mathbb{R}$ kielégíti az alábbi feltételeket (Dirichlet feltételek):

- szakaszonként folytonosan differenciálható függvény,
- csak elsőfajú szakadásai vannak,
- a szakadási helyeken a függvényérték a jobb- és baloldali határérték számtani átlaga.

Akkor minden $x \in [0, 2\pi]$ esetén

$$f(x) = \frac{a_0}{2} + \sum_{k=1}^{\infty} (a_k \cos(kx) + b_k \sin(kx)),$$

ahol

$$a_k = \frac{1}{\pi} \int_{-\pi}^{\pi} f(x) \cos(kx) \, dx, \quad b_k = \frac{1}{\pi} \int_{-\pi}^{\pi} f(x) \sin(kx) \, dx.$$

4.2. Ortonormált függvények

Tekintsük az $\mathcal{L}^2(X, \mathcal{R}, \mu)$ teret. (Rövidített jelölés $\mathcal{L}^2(X)$).

$$\mathcal{L}^2(X) = \{f : X \rightarrow \mathbb{C}, \int_X |f|^2 d\mu < \infty\},$$

ahol a m.m. egyenlő függvényeket azonosnak tekintjük. A norma $\|f\|_2 = (\int_X |f|^2 d\mu)^{1/2}$, mely skalárszorzatból származtatható. Ezzel $\mathcal{L}^2(X)$ Hilbert tér.

4.1. Definíció. Az f és g függvények ortogonálisak, ha $\langle f, g \rangle = 0$, azaz

$$\langle f, g \rangle = \int_X f \bar{g} \, d\mu = 0$$

4.2. Definíció. Az $f_1, \dots, f_n \in \mathcal{L}^2(X)$ függvények lineárisan függetlenek, ha az X halmazon

$$\alpha_1 f_1 + \alpha_2 f_2 + \dots + \alpha_n f_n = 0 \quad \text{m.m.}$$

csak akkor teljesülhet, ha $\alpha_1 = \dots = \alpha_n = 0$.

4.3. Definíció. (f_n) , $n \in \mathbb{N}$ lineárisan függetlenek, ha minden n -re $(f_k, k = 1, \dots, n)$ lineárisan független.

4.4. Definíció. $f \in \mathcal{L}^2(X)$ függvény *normalizált*, ha $\|f\|_2 = 1$.

4.5. Definíció. $(f_k, k = 1, \dots, n)$ *ortogonális függvényrendszer*, ha $k \neq j$ esetén $\langle f_k, f_j \rangle = 0$. A $(\varphi_k, k \in \mathbb{N})$ függvényrendszer *ortonormált (ON)*, ha

$$\langle \varphi_k, \varphi_j \rangle = \delta_{k,j} = \begin{cases} 1 & \text{ha } k = j \\ 0 & \text{ha } k \neq j \end{cases}$$

A Definícióban szereplő $\delta_{k,j}$ elnevezése Kronecker delta.

Példa. $\mathcal{L}^2[-\pi, \pi]$ -ben ortonormált függvényrendszer:

$$\left(\frac{1}{\sqrt{2\pi}}, \frac{\cos(kx)}{\sqrt{\pi}}, \frac{\sin(kx)}{\sqrt{\pi}}, k = 1, 2, \dots \right)$$

Valóban, először a normalitást lássuk be. $\varphi_0 = \frac{1}{\sqrt{2\pi}}$, így

$$\|\varphi_0\|_2 = \left(\int_{-\pi}^{\pi} \left(\frac{1}{\sqrt{2\pi}} \right)^2 dx \right)^{1/2} = \left(\int_{-\pi}^{\pi} \frac{1}{2\pi} \right)^{1/2} = 1.$$

Hasonlóképp például egy $\cos$ -s függvényre:

$$\|\varphi_k\|_2 = \left(\int_{-\pi}^{\pi} \left(\frac{\cos(kx)}{\sqrt{\pi}} \right)^2 dx \right)^{1/2} = \left(\frac{1}{\pi} \int_{-\pi}^{\pi} \cos^2(kx) dx \right)^{1/2} = 1.$$

Ortogonalitás igazolása, pl.

$$\int_{-\pi}^{\pi} \cos(kx) \sin(lx) dx = 0,$$

ezt az elsőéves Analízis előadásban már láttuk.

4.6. Definíció. (f_k) *lineárisan független rendszer teljes*, ha minden $f \in \mathcal{L}^2$ előállítható ilyen alakban:

$$f = \sum_{k=1}^{\infty} c_k f_k, \quad c_k \in \mathbb{R}.$$

A fenti egyenletben a konvergencia normabeli, azaz

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \left\| f - \sum_{k=1}^n c_k f_k \right\|_2 = 0.$$

Megjegyzés. Két fajta *teljesség* fogalom szerepelt eddig.

- *Metrikus tér teljessége* azt jelentette, hogy a Cauchy sorozatok konvergensek.
- Lineárisan független *függvényrendszer teljessége* azt jelenti, hogy a függvényrendszer elemeinek véges lineáris kombinációi mindenütt sűrűn vannak a térben.

Példa. (folytatás) A "Fourier sorok alaptétele" kimondja, hogy a Dirichlet feltételt teljesítő függvények terében a trigonometrikus rendszer teljes. Ennél több is igaz lesz.

4.1. Állítás. $\mathcal{L}^2[-\pi, \pi]$ -ben a trigonometrikus rendszer teljes.

A fenti állításban a teljesség normabeli konvergenciát jelen.

Példa. $\mathcal{L}^2[0, \pi]$ -ben teljes függvényrendszert alkotnak: $\left(\frac{1}{\sqrt{2\pi}}, \frac{\cos(kx)}{\sqrt{\pi}}\right)$, $k = 1, 2, \dots$

Egy másik teljes függvényrendszer $\left(\frac{1}{\sqrt{2\pi}}, \frac{\sin(kx)}{\sqrt{\pi}}\right)$, $k = 1, 2, \dots$

20. Feladat. Igazoljuk, hogy az $\left(\frac{1}{\sqrt{2\pi}}, \frac{\cos(kx)}{\sqrt{\pi}}\right)$ függvényrendszer teljes $\mathcal{L}^2[0, \pi]$ -ben.

Példa. Tekintsük az $\{1, x, x^2, \dots, x^n, \dots\}$ függvényrendszert. Ennek tulajdonságai:

- $\{1, x, x^2, \dots, x^n, \dots\} \subset \mathcal{L}^2[-1, 1]$, mert $\int_{-1}^1 (x^k)^2 dx < \infty$.
- Lineárisan függetlenek. Tegyük fel ugyanis, hogy

$$\sum_{k=0}^n \alpha_k x^k = 0, \quad m.m. \quad x \in [-1, 1].$$

Ez csak úgy lehet – a baloldalon egy polinom van! – ha $\alpha_k = 0$ minden k -ra.

- Teljes függvényrendszer. Ezt a Weierstrass féle approximációs tételből tudjuk.

4.1. Tétel. (Weierstrass tétel) Minden $f \in \mathcal{L}^2$ és minden $\varepsilon > 0$ esetén van olyan p polinom, melyre $\|f - p\|_2 < \varepsilon$.

Kérdés: Ha (f_n) teljes függvényrendszer $\mathcal{L}^2$ -ben, és $f \in \mathcal{L}^2$, akkor $f = \sum \alpha_k f_k$ előállításban meg tudjuk-e határozni az α_k együtthatókat?

- 1. példa: Trigonometrikus rendszer esetén: képletekkel tudjuk.
- 2. példa: Polinomok esetén *egzisztencia tétel* van csak.

Különbség:

- 1. példa: A függvényrendszer **ON** is.
- 2. példa: A függvények nem ortogonálisak, pl

$$\langle x^4, x^2 \rangle = \int_{-1}^1 x^4 x^2 dx = \left[\frac{x^7}{7} \right]_{-1}^1 = \frac{2}{7} \neq 0$$

Következő lépés: megpróbáljuk ortogonalizálni a polinomokat!

Megjegyzés. Függvényrendszer teljességét *lineárisan független* függvényrendszer esetén szokás definiálni. Az ortogonalitás több, mint függetlenség.

16. Gyakorlat. Igazoljuk, hogy ha $(f_1, \dots, f_n)$ páronként ortogonálisak, akkor lineárisan függetlenek is.

4.3. Ortogonalizáció, ON bázis konstrukciója

Az egyszerűség kedvéért az $X = [a, b] \subset \mathbb{R}$ alaptéren dolgozunk.

4.2. Tétel. Adott az $(f_n) \subset \mathcal{L}^2$ lineárisan független függvényrendszer. Ekkor létezik olyan $(\varphi_n) \subset \mathcal{L}^2$ függvényrendszer, melyre teljesülnek az alábbi tulajdonságok:

1. (φ_n) ON.
2. $\forall n$ -re $f_n = \sum_{k=1}^n \alpha_{kn} \varphi_k$, ahol $\alpha_{nn} \neq 0$.
3. $\forall n$ -re $\varphi_n = \sum_{k=1}^n \beta_{kn} f_k$, ahol $\beta_{nn} \neq 0$.
4. Előjeltől eltekintve (φ_n) egyértelmű.

Megjegyzés. A 2. és 3. tulajdonságokból következik, hogy $\{\varphi_1, \dots, \varphi_n\}$ halmaz lezártja megegyezik a $\{f_1, \dots, f_n\}$ halmaz lezártjával. Ez azt jelenti, hogy a $\{\varphi_1, \dots, \varphi_n\}$ által kifeszített altér megegyezik azzal az altérrel, amit $\{f_1, \dots, f_n\}$ feszítenek ki.

Bizonyítás. A Lineáris algebrában megismert Gram-Smidt (G-S) ortogonalizációt használjuk itt is. Megadjuk a Tételben szereplő φ_n függvényeket. A konstrukció több lépésben történik.

1. lépés: $\varphi_1 := \frac{f_1}{\|f_1\|}$.

2. lépés: Cél, hogy $\{\varphi_1, \varphi_2\}$ ON rendszer legyen, miközben $f_2 = \alpha_{12}\varphi_1 + \alpha_{22}\varphi_2$. Ehhez úgy jutunk el, ha

- meghatározzuk f_2 vetületét φ_1 -re,
- f_2 -ből kivonjuk vetületét,
- a kapott függvényt lenormáljuk.

Könnyen látható, hogy ha $\|\varphi\| = 1$, akkor f vetülete φ -re $f|_\varphi = \langle f, \varphi \rangle \cdot \varphi$. Azt kell ugyanis látni, hogy $(f - f|_\varphi) \perp \varphi$. Valóban:

$$\langle f - f|_\varphi, \varphi \rangle = \langle f - \langle f, \varphi \rangle \cdot \varphi, \varphi \rangle = \langle f, \varphi \rangle - \langle f, \varphi \rangle \langle \varphi, \varphi \rangle = 0.$$

Tehát a 2. lépés eredménye:

$$\varphi_2 = \frac{f_2 - \langle f_2, \varphi_1 \rangle \varphi_1}{\|f_2 - \langle f_2, \varphi_1 \rangle \varphi_1\|}.$$

n -dik (indukciós) lépés: Tegyük fel, hogy $\varphi_1, \dots, \varphi_{n-1}$ már a kívánt tulajdonságú. Most is az előzőben végigjárt utat követjük.

- Meghatározzuk f_n vetületét a $\{\varphi_1, \dots, \varphi_{n-1}\}$ által kifeszített altérre,
- f_n -ből kivonjuk vetületét,
- a kapott függvényt lenormáljuk.

f_n vetületét úgy kaphatjuk meg, hogy meghatározzuk az altér legközelebbi elemét:

$$\min_{c_1, \dots, c_{n-1}} \|f_n - \sum_{k=1}^{n-1} c_k \varphi_k\| = ?$$

21. Feladat. Lássuk be, hogy a fenti minimum a $c_k = \langle f_n, \varphi_k \rangle$ választással érhető el.

Ez alapján az ON rendszer n -dik eleme:

$$\varphi_n = \frac{f_n - \sum_{k=1}^{n-1} \langle f_n, \varphi_k \rangle \varphi_k}{\|f_n - \sum_{k=1}^{n-1} \langle f_n, \varphi_k \rangle \varphi_k\|}$$

4.1. Következmény. Ha a kiinduló (f_n) függvényrendszer teljes, akkor az ortogonalizálással kapott (φ_n) is teljes.

4.7. Definíció. (φ_n) teljes ON rendszert szokás **ON bázis-nak** hívni.

Példa. Az $\mathcal{L}^2([-1, 1])$ teret tekintjük. Ennek elemei az $f : [-1, 1] \rightarrow \mathbb{R}$ négyzetesen integrálható függvények. Ebben a térben egy lineárisan független teljes rendszer $\{1, x, x^2, \dots, x^n, \dots\}$. ON bázist kaphatunk a G-S ortogonalizálással: (P_n) , $n = 0, 1, 2, \dots$ olyan függvények melyek:

- ortogonálisak, azaz $\int_{-1}^1 P_n(x) \cdot P_m(x) dx = 0$, ha $n \neq m$.
- minden n -re $P_n(x) = \sum_{k=0}^n \beta_{kn} x^k$, ahol $\beta_{nn} \neq 0$, tehát pontosan n -ed fokú polinom.

Ezek a Legendre polinomok.

4.2. Következmény. Legendre polinom rendszer **teljes ON** függvényrendszer.

4.2. Állítás.

$$P_n(x) = c_n \frac{d^n}{dx^n} (x^2 - 1)^n = c_n ((x^2 - 1)^n)^{(n)}, \quad (6)$$

ahol a normalizáló konstans

$$c_n = \sqrt{\frac{2n+1}{2}} \cdot \frac{1}{2^n \cdot n!}$$

Bizonyítás. Csak az ortogonalitást kell belátni, a többi (szinte) triviális. Legyen $m < n$. Ekkor

$$\int_{-1}^1 \frac{d^n}{dx^n} (x^2 - 1)^n \cdot \frac{d^m}{dx^m} (x^2 - 1)^m dx = ?$$

Parciális integrálással folytatva:

$$= \left[\frac{d^n}{dx^n} (x^2 - 1)^n \cdot \frac{d^{m-1}}{dx^{m-1}} (x^2 - 1)^m \right]_{-1}^1 - \int_{-1}^1 \frac{d^{n+1}}{dx^{n+1}} (x^2 - 1)^n \cdot \frac{d^{m-1}}{dx^{m-1}} (x^2 - 1)^m dx,$$

ahol az első tag 0. További parciális integrálással az ortogonalitást kapjuk.

22. Feladat. Lássuk be, hogy a fenti (6) képlettel megadott $P_n(x)$ függvény valóban n -ed fokú polinom.

Megjegyzés. "Legendre polinom rendszer" címszó alatt esetleg más c_n főegyütthatós p_n polinomokat találunk. Ennek oka, hogy a normalizálás nem mindig az $\mathcal{L}^2$ norma szerint történik. A két legfontosabb alaptulajdonság, hogy p_n egy n -ed fokú polinom, és ortogonálisak, azaz $\langle p_n, p_m \rangle = 0$.

4.4. Fourier sorfejtés $\mathcal{L}^2$ -ben

Legyen (φ_n) ON rendszer $\mathcal{L}^2(R)$ -ben. Ez azt jelenti, hogy

$$\int_R \varphi_n(x) \varphi_k(x) dm = 0, \quad n \neq k, \quad \int_R \varphi_n^2(x) dm = 1.$$

Feltesszük továbbá, hogy a $\{\varphi_1, \varphi_2, \dots\}$ rendszer *teljes*, tehát lezárása az egész $\mathcal{L}^2$. Ekkor minden $f \in \mathcal{L}^2$ előáll ilyen alakban:

$$f = \sum_{k=1}^{\infty} c_k \varphi_k, \quad (7)$$

ahol $c_k = \langle f, \varphi_k \rangle$. A fenti sor konvergenciája az $\mathcal{L}^2$ tér normájában értendő.

23. Feladat. Igazoljuk közvetlenül, hogy a (7) előállításban szereplő együtthatók kielégítik a $c_k = \langle f, \varphi_k \rangle$ összefüggést.

4.8. Definíció. Ez az előállítás az f függvény **Fourier sorfejtése** a $\{\varphi_k\}_{k=1}^{\infty}$ rendszer szerint.

4.3. Tétel. (Parseval egyenlőség) Legyen (φ_n) teljes ON rendszer $\mathcal{L}^2(R)$ -ben. Az $f \in \mathcal{L}^2$ Fourier sorfejtése (7) egyenlettel van megadva. Ekkor

$$\|f\|^2 = \sum_{k=1}^{\infty} c_k^2.$$

Bizonyítás. A Fourier sorfejtésben a végtelen összeg konvergenciája $\mathcal{L}^2(R)$ normájában értendő, ezért

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \left\| \sum_{k=1}^n c_k \varphi_k \right\| = \|f\|.$$

Az ortogonalitást felhasználva a baloldalon szereplő összeg négyzete:

$$\left\| \sum_{k=1}^n c_k \varphi_k \right\|^2 = \sum_{k=1}^n \|c_k \varphi_k\|^2 = \sum_{k=1}^n c_k^2,$$

és ezzel az állítást beláttuk.

A Parseval egyenlőségből az következik, hogy minden $f \in \mathcal{L}^2(R)$ függvényhez hozzá tudunk rendelni egy ℓ^2 -beli sorozatot, éspedig a (φ_n) teljes ON rendszer segítségével. Ennek megfordítása a következő híres tétel:

4.4. Tétel. (*Riesz-Fisher tétel*) Adott tetszőleges $(d_k) \in \ell^2$, azaz $\sum_{k=1}^{\infty} d_k^2 < \infty$. Ekkor létezik $f \in \mathcal{L}^2(R)$, melyre $\|f\|^2 = \sum_{k=1}^{\infty} d_k^2$, és melynek Fourier együtthatói a d_k számok.

Bizonyítás. (Alapötlet) Konkrétan beláthatjuk, hogy $f = \sum_{k=1}^{\infty} d_k \varphi_k$ megfelel.

24. Feladat. Fejezzük be a bizonyítást.

4.5. Tétel. (*Általánosított Parseval egyenlőség*) Legyen (φ_n) teljes ON rendszer $\mathcal{L}^2(R)$ -ben, és $f, g \in \mathcal{L}^2$ tetszőlegesek. Ekkor

$$\langle f, g \rangle = \sum_{k=1}^{\infty} c_k d_k,$$

ahol $c = (c_k)$ illetve $d = (d_k)$ a megadott f és g függvények Fourier együtthatói. A fenti összefüggés így is írható:

$$\langle f, g \rangle_{\mathcal{L}^2} = \langle c, d \rangle_{\ell^2}.$$

4.3. Következmény. $\mathcal{L}^2(R)$ és ℓ^2 izometrikusan izomorfak. Az izometriát tetszőleges teljes ON rendszer alapján a Fourier együtthatókkal meg lehet adni:

$$f \longleftrightarrow (c_n).$$

Megjegyzés. Ha az ON rendszer esetleg nem teljes, akkor is definiálhatjuk a (7) jobboldalán szereplő végtelen sort, ez az f függvény Fourier sorfejtése az adott ON rendszer szerint. Ekkor azonban a sor összege nem feltétlenül egyezik meg a kiinduló f függvénnyel és a Parseval egyenlőség helyett csak Parseval-egyenlőtlenség mondható ki.

4.5. Ortogonális polinom rendszerek

Példa. Legyen $R = [-1, 1]$. Ekkor egy független függvényrendszer:

$$\{1, x, x^2, \dots\} \subset \mathcal{L}^2[-1, 1]$$

Ennek ortogonalizálásával kapjuk a P_n **Legendre polinomokat**:

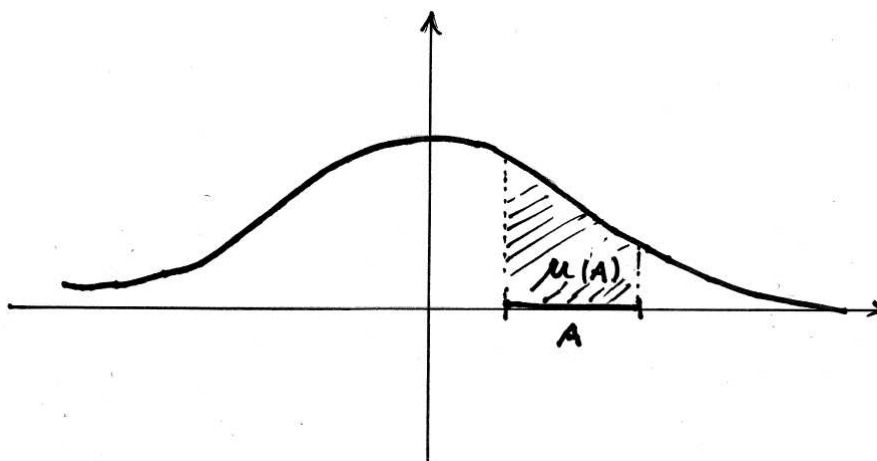
- P_n n -ed fokú polinom,

$$- \int_{-1}^1 P_n(x) P_m(x) dx = 0, \text{ ha } n < m.$$

Általánosabb teret fogunk tekinteni. $R \subset \mathbb{R}$, és nem a klasszikus Lebesgue mértéket használjuk. A mértéket egy súlyfüggvénnyel adjuk meg:

$$\mu(A) = \int_A \varrho \, dm,$$

ahol $\varrho : R \rightarrow \mathbb{R}^+$ adott Lebesgue integrálható függvény. Formálisan azt írhatjuk, hogy

" $d\mu = \varrho \, dm$ ". A μ mérték szerinti integrál egy E mérhető halmazon így számolható:

$$\int_E f \, d\mu = \int_E f \cdot \varrho \, dm.$$

4.9. Definíció. Az általános $\mathcal{L}^2_\varrho(R)$ teret így értelmezzük:

$$\mathcal{L}^2_\varrho(R) = \{f : R \rightarrow \mathbb{R} : \int_R f^2 \, d\mu = \int_R f^2 \varrho \, dm < \infty\}$$

Ebben a térben is azonosaknak tekintjük azokat a függvényeket, amelyek m.m. megegyeznek.

$\mathcal{L}^2_\varrho(R)$ -ben a skalárszorzatot kicsit másképp definiáljuk, mint eddig:

$$\langle f, g \rangle_\varrho := \int_R f g \varrho \, dm,$$

ezért a norma:

$$\|f\|_{\varrho,2} = \left(\int_R |f|^2 \varrho \, dm \right)^{1/2}.$$

Így ebben a térben az ortogonalitás azt jelenti, hogy

$$f \perp g \quad \equiv \quad \int_R f g \varrho \, dm = 0.$$

Ortogonalis polinom rendszer konstruálásakor továbbra is az

$$\{1, x, x^2, \dots\} \subset \mathcal{L}_\varrho^2(R)$$

független rendszerből indulunk ki – feltéve, hogy ez valóban része $\mathcal{L}_\varrho^2(R)$ -nek.

0. példa. Legendre polinomok.

$R = [-1, 1]$. A súlyfüggvény $\varrho(x) = 1$, a klasszikus Lebesgue integrál esete. Ezeket a polinomokat már ismerjük.

1. példa. Csebisev polinomok.

$$R = [-1, 1].$$

Elsőfajú illetve másodfajú Csebisev polinomokat fogunk definiálni. A megfelelő súlyfüggvények ezek lesznek:

$$\varrho_1(x) = \frac{1}{\sqrt{1-x^2}}, \quad \varrho_2(x) = \sqrt{1-x^2}.$$

4.3. Állítás. *Az elsőfajú Csebisev polinomok (még nincsenek normálva):*

$$T_n(x) = \cos(n \arccos(x)).$$

Az másodfajú Csebisev polinomok (még nincsenek normálva):

$$U_n(x) = \frac{\sin((n+1) \arccos(x))}{\sin(\arccos(x))}.$$

A fenti polinomok más formában is írhatók, ha bevezetjük az $x = \cos(\theta)$ jelölést:

$$\begin{aligned} T_n(x) &= \cos(n\theta), \\ U_n(x) &= \frac{\sin((n+1)\theta)}{\sin(\theta)} \end{aligned}$$

25. Feladat. Igazoljuk, hogy a fenti képletekben szereplő függvények valóban n -ed fokú polinomok. (Útmutató: $\cos(n\theta)$ és $\sin((n+1)\theta)/\sin(\theta)$ pontosan n -ed fokú polinomja $\cos(\theta)$ -nak.)

26. Feladat. Igazoljuk az ortogonalitást, azaz

$$\int_{-1}^1 T_n(x)T_m(x)\frac{1}{\sqrt{1-x^2}}dx = 0 \quad \text{ha} \quad m \neq n,$$

és

$$\int_{-1}^1 U_n(x)U_m(x)\sqrt{1-x^2}dx = 0 \quad \text{ha} \quad m \neq n.$$

2. példa. Hermite polinomok. $R = \mathbb{R}$.

A súlyfüggvény: $\varrho(x) = e^{-x^2}$. Így

$$\int_{\mathbb{R}} (x^k)^2 d\mu = \int_{-\infty}^{\infty} (x^k)^2 e^{-x^2} dx < \infty \quad \Rightarrow \quad x^k \in \mathcal{L}^2_{\varrho}(\mathbb{R}).$$

Ortogonalizáció eredménye:

$$H_n(x) = (-1)^n e^{x^2} \cdot \frac{d^n}{dx^n} (e^{-x^2}).$$

27. Feladat. Igazoljuk, hogy a fent definiált függvény valóban polinom.

A fenti képlet deriválásával az alábbi rekurzív előállítást kapjuk:

$$H'_n(x) = 2xH_n(x) - H_{n+1}(x)$$

28. Feladat. Igazoljuk a polinomrendszer ortogonalitását. (Útmutató: Sok-sok parciális integrálásból adódik a következő, ahol $v(x)$ tetszőleges polinom:

$$\int_{-\infty}^{\infty} e^{-x^2} H_n(x)v(x)d\mu = \int_{-\infty}^{\infty} e^{-x^2} \frac{d^n}{dx^n} v(x)d\mu$$

Ha a fenti képletben $v(x)$ fokszáma kisebb, mint $< n$, akkor $\frac{d^n}{dx^n} v(x) = 0$, ezért $H_n(x) \perp v(x)!!$)

Megjegyzés. A Hermite-polinomok a kvantummechanikában a harmonikus oszcillátor energia-operátorának sajátfüggvényei, azaz a $(Hf)(x) = -f''(x) + \omega^2 x^2 f(x)$ egyenlet sajátfüggvény megoldásai:

$$\varphi_n(x) = c_n H_n(\sqrt{\omega}x) e^{-\omega x^2/2}.$$

3. példa. Laguerre-polinomok

Az alaptér $R = \mathbb{R}^+$. A súlyfüggvény $\varrho(x) = e^{-x}$. Így

$$\int_R (x^k)^2 d\mu = \int_0^\infty (x^k)^2 e^{-x} dx < \infty \quad \Rightarrow \quad x^k \in \mathcal{L}_\varrho^2(\mathbb{R}^+).$$

Az n -dik Laguerre polinom:

$$L_n(x) = \frac{e^n}{n!} \frac{d^n}{dx^n} (x^n e^{-x}).$$

+1 példa. Haar függvények

Még egy példát említek $\mathcal{L}^2[0, 1]$ -ben. ON függvényrendszert alkotnak a Haar-függvények. Ezek nem polinomok, hanem a legegyszerűbb wavelet-ek. Részletes leírásuk a könyvben megtalálható. Röviden elmondom itt is. Megadásuk blokkokban történik. Az n -dik blokk függvényei $H_{n,k}$ ahol $k = 1, \dots, 2^n$. Minden esetben $H_{n,k} : [0, 1] \rightarrow \mathbb{R}$.

Ha $n = 0$, akkor két függvény van. (Kivételesen $H_{0,0}$ is van) és $H_{0,1}$.

$$H_{0,0}(x) = 1 \quad \forall x \in [0, 1], \quad H_{0,1}(x) = \begin{cases} 1 & \text{ha } 0 \leq x < 1/2 \\ 0 & \text{ha } 1/2 \leq x \leq 1 \end{cases}$$

17. Gyakorlat. Gondoljuk meg, hogy $\|H_{0,0}\|_2 = \|H_{0,1}\|_2 = 1$ és $\langle H_{0,0}, H_{0,1} \rangle = 0$.

Ha $n = 1$, akkor $[0, 1]$ -t 2^1 darab egyenlő hosszú részre osztjuk. $H_{1,1}$ az 1. részen nem nulla, $H_{1,2}$ pedig a 2. részen nem nulla.

$$H_{1,1}(x) = \begin{cases} \sqrt{2} & \text{ha } 0 \leq x < \frac{1}{2} \\ -\sqrt{2} & \text{ha } \frac{1}{2} \leq x < \frac{1}{2} \\ 0 & \text{ha } x \geq \frac{1}{2} \end{cases}, \quad H_{1,2}(x) = \begin{cases} \sqrt{2} & \text{ha } \frac{1}{2} \leq x < \frac{3}{2^2} \\ -\sqrt{2} & \text{ha } \frac{3}{2^2} \leq x \leq 1 \\ 0 & \text{ha } x \leq \frac{1}{2} \end{cases}$$

18. Gyakorlat. Gondoljuk meg most is a ortogonalitást, illetve az új függvények normalitását.

(És így tovább...) Az n -dik blokkban a $[0, 1]$ intervallumot 2^n részre osztjuk, és $k = 1, 2, \dots, 2^n$ esetén $H_{n,k}$ a k -dik blokkban nem 0, azon kívül 0. Például $H_{3,5}$ így néz ki:

$$H_{3,5}(x) = \begin{cases} 2^{3/2} & \text{ha } \frac{1}{2} \leq x < \frac{1}{2} + \frac{1}{2^4} \\ -2^{3/2} & \text{ha } \frac{1}{2} + \frac{1}{2^4} \leq x < \frac{5}{2^3}, \end{cases}$$

egyébként pedig 0.

19. Gyakorlat. Mennyi lesz $\|H_{3,5}\|$?

5. Absztrakt lineáris operátorok

5.1. Bevezetés

Legyen X és Y két lineáris tér (más szóval vektortér) a $\mathbb{K}$ számtest felett. A számtest most $\mathbb{R}$ vagy $\mathbb{C}$.

5.1. Definíció. Egy $T : X \rightarrow Y$ leképezést *operátor-nak* nevezünk. Azt mondjuk, hogy T *lineáris operátor*, ha

- értelmezési tartománya $D_T \subset X$ lineáris altér,
- $T(\alpha x + \beta y) = \alpha T(x) + \beta T(y)$ minden $x, y \in X$ és $\alpha, \beta \in \mathbb{K}$ konstans esetén.

Az x -hez rendelt értéket $T(x)$ helyett egyszerűen egymás-mellé-írással fogjuk jelölni: Tx .

Példa. (1. éves Lineáris algebra.) X és Y legyenek véges dimenziós vektorterek. Például $X = \mathbb{R}^n$, $Y = \mathbb{R}^m$. Egy $T : X \rightarrow Y$ operátor pontosan akkor lineáris, ha létezik olyan $A \in \mathbb{R}^{m \times n}$ mátrix, melyre $Tx = A \cdot x$. Röviden emlékeztetek a szorzási szabályra.

$$A = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ a_{m1} & a_{m2} & \dots & a_{mn} \end{pmatrix}, \quad x = \begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \\ \vdots \\ x_n \end{pmatrix}$$

esetén

$$(Ax)_j = \sum_{k=1}^n a_{jk} x_k$$

Példa. (Sorozattér) $X = Y = \ell^2 = \{(x_n) : \sum x_n^2 < \infty\}$ a négyzetesen összegezhető számsorozatok tere. Az alábbi $T : \ell^2 \rightarrow \ell^2$ operátor SHIFT operátor, (hátrátolás / bal shift)

$$T(x_1, x_2, \dots, x_n, \dots) = (x_2, x_3, \dots, x_n, \dots)$$

20. Gyakorlat. A fenti ℓ^2 -beli shift operátor felírható végtelen mátrix-vektor-szorzat alakban is. Írjuk fel.

Példa. (Függvény terek) Legyen $C[a, b]$ az $[a, b]$ -n értelmezett, valós értékű, folytonos függvények tere. Az integrál-operátor jól ismert: $f \in C[a, b]$ esetén.

$$Tf := \int_a^b f(x) dx.$$

Ebben a példában $X = C[a, b]$ és $Y = \mathbb{R}$.

5.2. Definíció. Ha a képtér $\mathbb{R}$ vagy $\mathbb{C}$ számtest, akkor a $T : X \rightarrow \boxed{\mathbb{K}}$ operátor elnevezése *funkcionál*.

Példa. Legyen $C^1[a, b] = \{f : [a, b] \rightarrow \mathbb{R} \text{ folytonosan differenciálható}\}$. Ezen a téren értelmezhető a differenciál operátor: $T : C^1[a, b] \rightarrow C[a, b]$, melyre

$$Tf := f'.$$

Példa. A Fredholm operátor $T : C[a, b] \rightarrow C[a, b]$, mely a következő alakú:

$$f \mapsto Tf, \quad Tf : [a, b] \rightarrow \mathbb{R}, \quad Tf(s) = \int_a^b k(s, t)f(t)dt,$$

ahol: $k : [a, b] \times [a, b] \rightarrow \mathbb{R}$ adott, szakaszonként folytonos, kétváltozós függvény.

Megjegyzés. Figyeljük meg a hasonlóságot a Fredholm operátor definíciója és a mátrixvektor szorzás között.

5.2. Folytonosság, korlátosság

Tegyük fel, hogy az X és Y vektortereken norma is adott. X, Y normált terek. Ekkor értelmeztük egy leképezés folytonosságát.

5.3. Definíció. $T : X \rightarrow Y$ lineáris operátor *folytonos az $x_0 \in X$ pontban*, ha minden $\varepsilon > 0$ számhoz létezik olyan $\delta > 0$, melyre

$$\|x - x_0\|_X < \delta \quad \Rightarrow \quad \|Tx - Tx_0\|_Y < \varepsilon.$$

5.1. Állítás. T folytonossága x_0 -ban ekvivalens a sorozatfolytonossággal. Ez azt jelenti, hogy ha tetszőleges X -beli sorozat esetén $\lim_{n \rightarrow \infty} x_n = x_0$, akkor a megfelelő Y -beli sorozatra $\lim_{n \rightarrow \infty} Tx_n = Tx_0$ teljesül.

5.1. Tétel. A $T : X \rightarrow Y$ lineáris operátor pontosan akkor folytonos minden pontban, ha egyetlen pontban folytonos.

Bizonyítás. Tegyük fel, hogy T folytonos valamely $x_0 \in X$ pontban. Legyen $x \in X$ egy (másik) tetszőleges pont. A sorozatfolytonosságot ellenőrizzük le. Legyen $(x_n) \subset X$ egy olyan sorozat, melyre $\lim_{n \rightarrow \infty} x_n = x$. Definiálunk egy másik sorozatot: $y_n := x_n - x + x_0$. Ennek határértéke:

$$\lim_{n \rightarrow \infty} y_n = \lim_{n \rightarrow \infty} (x_n - x + x_0) = x - x + x_0 = x_0.$$

Ezért $\lim_{n \rightarrow \infty} Ty_n = Tx_0$ az x_0 -beli folytonosság miatt. Másrészt T linearitását felhasználva

$$Tx_0 = \lim_{n \rightarrow \infty} Ty_n = \lim_{n \rightarrow \infty} Tx_n - Tx + Tx_0.$$

Ezért valóban $\lim_{n \rightarrow \infty} Tx_n = Tx$, ami az x -beli folytonosságot igazolja.

Emlékeztetek arra, hogy egy $f : X \rightarrow \mathbb{R}$ valós függvény korlátossága azt jelentette, hogy van olyan k szám, melyre $|f(x)| \leq k$ teljesül minden $x \in X$ -re. Lineáris operátorok esetén azonban például $T(2x) = 2 \cdot Tx$, ezért $\|Tx\| \leq k$ minden x -re nem lehet!

5.4. Definíció. $T : X \rightarrow Y$ lineáris operátor korlátos, ha van olyan $M > 0$, melyre

$$\|Tx\|_Y < M \cdot \|x\|_X, \quad \forall x. \quad (8)$$

Példa. Shift operátor $T : \ell^2 \rightarrow \ell^2$ korlátos-e? Legyen $x = (x_1, x_2, \dots, x_n, \dots) \in \ell^2$, ennek normája $\|x\| = (\sum_{i=1}^{\infty} x_i^2)^{1/2}$. Megbecsüljük Tx normáját:

$$Tx = (x_2, x_3, \dots, x_n, \dots), \quad \|Tx\| = \left(\sum_{i=2}^{\infty} x_i^2 \right)^{1/2} \leq 1 \cdot \left(\sum_{i=1}^{\infty} x_i^2 \right)^{1/2} = \|x\|.$$

Ezért minden $M \geq 1$ számra a (8) feltétel teljesül. Tehát T korlátos.

Példa. $T : C[a, b] \rightarrow \mathbb{R}$ az integrál operátor, $Tf = \int_a^b f(x)dx$. Vajon korlátos-e?

$$\|Tf\| = \left| \int_a^b f(x)dx \right| \leq \int_a^b |f(x)|dx \leq \int_a^b \|f\|dx = (b-a) \cdot \|f\|.$$

Felhasználtuk, hogy $C[a, b]$ -ben a norma $\|f\| = \max_{x \in [a, b]} |f(x)|$. Ezért az operátor korlátos, tetszőleges $M \geq b-a$ jó lesz, a (8) feltétel teljesül.

5.5. Definíció. Egy T korlátos lineáris operátor normája a legkisebb $M \geq 0$, melyre a (8) tulajdonság teljesül.

$$\|T\| := \min\{M : \|Tx\| \leq M \cdot \|x\|, \quad \forall x \in X\}.$$

29. **Feladat.** Lássuk be, hogy ez valóban norma.

Példa. (folytatás) A shift operátor esetén minden $M \geq 1$ felső korlát. Másrészt ha $x = (0, 1, 0, \dots)$, akkor $\|x\| = 1$. Mivel $Tx = (1, 0, 0, \dots)$, ezért $\|Tx\| = 1$. Ez azt jelenti, hogy $M = 1$ elérhető. Ezért a shift operátor normája $\|T\| = 1$.

Példa. (folytatás) Az integrál operátor normáját keressük. Egyrészt a korlátosság miatt minden f -re

$$\|Tf\| \leq (b-a)\|f\|.$$

Másrészt, ha $f = c$ konstans, akkor

$$\|Tf\| = \int_a^b |c| dx = |c| \cdot (b-a) = \|f\| \cdot (b-a),$$

ezért az integrál operátor normája $\|T\| = b-a$.

Kérdés: Hogyan tudjuk egy operátor normáját kiszámítani?

Az előző példákban úgy jártunk el, hogy először valamely M -re beláttuk, hogy $\|Tx\| \leq M \cdot \|x\|$ minden x -re. Azután találtunk olyan x_0 -t, melyre $\|Tx_0\| = M \cdot \|x_0\|$ egyenlőség volt igaz. Ekkor $\|T\| = M$.

Másképp is számolhatunk. Ha $x = 0$, akkor nyilván $Tx = 0$. Ezért az $x = 0$ pontban minden M -re igaz, hogy $\|Tx\| \leq M\|x\|$. Ha $x \neq 0$, akkor a korlátosság azt jelenti, hogy van olyan M , melyre $\|Tx\| \leq M\|x\|$, azaz

$$\frac{\|Tx\|}{\|x\|} \leq M, \quad \forall x \neq 0.$$

Ez alapján a norma másik kiszámítási módja:

$$\begin{aligned} \|T\| &= \inf\{M : \frac{\|Tx\|}{\|x\|} \leq M, \ x \neq 0\} = \\ &= \sup\{\frac{\|Tx\|}{\|x\|} : x \neq 0\} = \sup\{\|Tx\| : \|x\| = 1\} \end{aligned}$$

30. **Feladat.** Igazoljuk, hogy véges dimenziós X esetén a fenti képletben *sup* helyett *max* is írható.

5.2. Tétel. Egy $T : X \rightarrow Y$ lineáris operátor pontosan akkor korlátos, ha folytonos.

Bizonyítás. 1. Tegyük fel, hogy T korlátos. Belátjuk, hogy $x_0=0$ -ban folytonos. Nyilván $T(0) = 0$. A korlátosság miatt van olyan M , melyre

$$\|Tx\| \leq M\|x\|, \quad \forall x.$$

Ezért ha az (x_n) sorozatra $x_n \rightarrow 0$, akkor $Tx_n \rightarrow 0$. Tehát T az $x_0 = 0$ -ban folytonos.

2. Tegyük fel, hogy T folytonos $x_0 = 0$ -ban. Ekkor $\varepsilon = 1$ -hez van olyan δ , melyre

$$\|x - 0\| \leq \delta \quad \Rightarrow \quad \|Tx - 0\| \leq 1.$$

Legyen $x \in X$ tetszőleges, $x \neq 0$. Ekkor az $y = \delta \cdot \frac{x}{\|x\|}$ vektor normája $\|y\| = \frac{\delta}{\|x\|} \cdot \|x\| = \delta$.

A folytonosság miatt ezért $\|Ty\| \leq 1$. Átrendezve

$$Ty = T\left(\frac{\delta}{\|x\|} \cdot x\right) = \frac{\delta}{\|x\|} \cdot Tx \quad \Rightarrow \quad \|Ty\| = \frac{\delta}{\|x\|} \cdot \|Tx\| \leq 1.$$

Ebből azt kapjuk, hogy

$$\|Tx\| \leq \frac{1}{\delta} \|x\| \quad \forall x.$$

Tehát $M = \frac{1}{\delta}$ választással a korlátosság definíciója teljesül.

5.6. Definíció. Az X és Y közötti korlátos lineáris operátorok halmaza $\mathcal{B}(X, Y)$.

$$\mathcal{B}(X, Y) = \{T : X \rightarrow Y, \text{ korlátos, lineáris}\}.$$

Ez normált tér a korábban definiált operátor normával. Speciálisan, ha $X = Y$, akkor $\mathcal{B}(X, X)$ helyett $\mathcal{B}(X)$ -t írunk.

$$\mathcal{B}(X) = \{T : X \rightarrow X, \text{ korlátos, lineáris}\}.$$

(A B betű arra utal, hogy "Bounded".)

5.2. Állítás. Ha Y Banach tér, akkor $\mathcal{B}(X, Y)$ is Banach tér.

Bizonyítás. (Vázlat). Legyen $(T_n) \subset \mathcal{B}(X, Y)$ korlátos lineáris operátorokból álló Cauchy sorozat. Ez azt jelenti, hogy minden $\varepsilon > 0$ -hoz létezik N küszöbindex, melyre

$$\|T_n - T_m\| < \varepsilon, \quad \forall n, m \geq N.$$

Az operátor norma definíciója szerint ebből következik, hogy minden x -re

$$\|(T_n - T_m)(x)\| \leq \|T_n - T_m\| \cdot \|x\| \quad \Rightarrow \quad \|T_n x - T_m x\| \leq \varepsilon \cdot \|x\|$$

Emiatt $(T_n x) \subset Y$ Cauchy sorozat minden x -re, tehát Y teljessége miatt a sorozat konvergens. Ezért $\lim_{n \rightarrow \infty} T_n x$ jól definiált, legyen $Tx := \lim_{n \rightarrow \infty} T_n x$, $Tx \in Y$.

Az így kapott $T : X \rightarrow Y$ operátor lineáris és korlátos. Korlátossága abból következik, hogy ha a (T_n) operátor-sorozat Cauchy, akkor korlátos. Ezért van olyan M , melyre $\|T_n\| \leq M$ minden n -re teljesül, és a határtérték monotonitása miatt T -re is.

5.1. Következmény. Ha $Y = \mathbb{R}$ akkor $\mathcal{B}(X, \mathbb{R})$ Banach tér. Tehát az X téren értelmezett funkcionálok Banach teret alkotnak.

Példa. $X = \mathcal{H}$ Hilbert tér. Legyen $x_0 \in \mathcal{H}$ fix, $x_0 \neq 0$. A $T : \mathcal{H} \rightarrow \mathbb{R}$ lineáris funkcionált így értelmezzük:

$$Tx = \langle x, x_0 \rangle.$$

A skalárszorzat linearitása miatt T lineáris funkcionál. A C-S-B egyenlőtlenséget felhasználva

$$|Tx| = |\langle x, x_0 \rangle| \leq \langle x, x \rangle^{1/2} \langle x_0, x_0 \rangle^{1/2},$$

azaz

$$\|Tx\| \leq \|x_0\| \cdot \|x\| \quad \Rightarrow \quad \|T\| \leq \|x_0\|,$$

tehát T korlátos. Másrészt $x = x_0$ választással $\|Tx_0\| = \|x_0\| \cdot \|x_0\|$, ezért a funkcionál normája $\|T\| = \|x_0\|$.

5.3. Banach algebra. Invertálhatóság

$\mathcal{B}(X)$ -n gazdag struktúra van. Láttuk, hogy *vektortér* a megfelelő műveletekkel, és értelmezve van rajta *norma* ("távolság" is). Ezen felül *szorzás* is definiálható rajta: ha $T, S \in \mathcal{B}(X)$, akkor szorzatuk $TS := T \circ S \in \mathcal{B}(X)$. Ez a struktúra a megfelelő műveleti tulajdonságokkal együtt *algebra*.

5.7. Definíció. Tegyük fel, hogy X teljes normált tér, azaz Banach tér. Ekkor $\mathcal{B}(X)$ is Banach tér, melyen szorzást értelmeztünk. Ez egy Banach algebra.

Ebben a Banach-algebrában a szorzásra nézve van *egységelem*. $I : X \rightarrow X$, melyre $x \mapsto Ix := x$. Ekkor nyilván

$$TI = IT = T, \quad \forall T \in \mathcal{B}(X).$$

5.8. Definíció. A $T \in \mathcal{B}(X)$ operátor *invertálható*, ha van olyan $S \in \mathcal{B}(X)$ operátor, melyre $TS = ST = I$.

Megjegyzés. Fontos, hogy az inverz definíciójában mindekét irányú szorzatról fel kell tenni, hogy egységet ad.

Példa. $X = \ell^2$. Tekintsük a $T(x_1, x_2, \dots) = (x_2, x_3, \dots)$ bal-shift operátort, és az $S(x_1, x_2, \dots) = (0, x_1, x_2, \dots)$ jobb-shift operátort. Ekkor

$$TS = I \quad \text{de} \quad ST \neq I!!!$$

Sőt, T nem is invertálható, hiszen *nem injektív*. S sem invertálható, hiszen *nem szürjektív*.

Kérdés: Hogyan dönthető el, hogy egy konkrét operátor invertálható-e? Erre a kérdésre egy részleges választ ad a következő tétel.

5.3. Tétel. X egy Banach tér. Tegyük fel, hogy valamely $T \in \mathcal{B}(X)$ lineáris operátorral teljesül, hogy $\|T\| < 1$. Ekkor $I - T$ invertálható, és

$$(I - T)^{-1} = \sum_{k=0}^{\infty} T^k.$$

Megjegyzés. A fenti tétel analógja valós számokra: ha $|q| < 1$, akkor

$$\frac{1}{1 - q} = \sum_{k=0}^{\infty} q^k.$$

Bizonyítás. (A könyvben másképp van.)

Az $I - T : X \rightarrow X$ hozzárendelés azt jelenti, hogy ha $(I - T)x = y$, akkor $x - Tx = y$. Ha invertálható az operátor, akkor bármely rögzített y -hoz megkereshetjük a megfelelő x -t. Átrendezve az $x - Tx = y$ összefüggést azzal lesz ekvivalens, hogy

$$x = y + Tx. \quad (9)$$

Tetszőleges $y \in X$ esetén a (9) egyenlet megoldását iterációval keressük meg.

Legyen $x_0 \in X$ tetszőleges, ez a kiinduló pont. Az iteráció további lépései:

$$x_1 = y + Tx_0, \quad x_2 = y + Tx_1, \quad \dots \quad x_n = y + Tx_{n-1}, \quad \dots$$

Így kapunk egy $(x_n) \subset X$ sorozatot. Ekkor

$$x_{n+1} - x_n = (y + Tx_n) - (y + Tx_{n-1}) = Tx_n - Tx_{n-1} = T(x_n - x_{n-1}) = \dots = T^n(x_1 - x_0).$$

Ezért a norma korlátossága miatt

$$\|x_{n+1} - x_n\| \leq \|T^n\| \cdot \|x_1 - x_0\|.$$

A bizonyítást közben egy lemmára lesz szükségünk.

5.1. Lemma. *Az operátor szorzás szub-multiplikatív, ami azt jelenti, hogy*

$$\|TS\| \leq \|T\| \cdot \|S\|.$$

31. Feladat. Igazoljuk a fenti lemmát.

21. Gyakorlat. A lemma alapján lássuk be, hogy minden T korlátos lineáris operátorra és minden $k \in \mathbb{N}$ természetes számra

$$\|T^k\| \leq \|T\|^k. \quad (10)$$

Most visszatérünk a 5.3 Tétel bizonyítására. A (10) összefüggést felhasználva, az előző egyenlőtlenséget folytatjuk:

$$\|x_{n+1} - x_n\| \leq \|T^n\| \cdot \|x_1 - x_0\| \leq \|T\|^n \cdot \|x_1 - x_0\|.$$

Felhasználva, hogy $\|T\| < 1$ ebből látható, hogy $\|x_{n+1} - x_n\| \rightarrow 0$ exponenciális sebességgel. Ezért (x_n) Cauchy sorozat X -ben, tehát konvergens. A határértéke $x^* = \lim_{n \rightarrow \infty} x_n$.

A sorozatot definiáló egyenlet ez volt:

$$x_{n+1} = y + Tx_n.$$

A folytonosságot felhasználva határátmenettel azt kapjuk, hogy

$$x^* = y + Tx^*.$$

Ezt az összefüggést átrendezve azt kapjuk, hogy

$$x^* = (I - T)^{-1}y,$$

tehát y -nak valóban létezik ősképe. Belátjuk még azt is, hogy az inverz a megadott alakban írható. $x_0 = 0$ választással a fenti sorozat tagjai:

$$x_n = y + Tx_{n-1} = y + T(y + Tx_{n-2}) = y + Ty + T^2x_{n-2} = \dots = \sum_{k=0}^{n-1} T^k y,$$

ezért

$$x^* = \lim_{n \rightarrow \infty} x_n = \lim_{n \rightarrow \infty} \sum_{k=0}^{n-1} T^k y = \left(\sum_{k=0}^{\infty} T^k \right) y$$

5.2. Következmény. *Legyen $T \in \mathcal{B}(X)$ invertálható operátor. Tegyük fel, hogy valamely $S \in \mathcal{B}(X)$ -re*

$$\|S\| < \frac{1}{\|T^{-1}\|}.$$

Ekkor $T + S$ is invertálható marad.

Bizonyítás. $T + S$ szorzat alakban írható:

$$T + S = T \cdot (I + T^{-1}S) =: T \cdot (I + A).$$

A jobboldal első tényezője invertálható. A második tényezőjében szereplő A mátrix normáját becsüljük.

$$\|A\| = \|T^{-1}S\| \leq \|T^{-1}\| \cdot \|S\| < 1,$$

ezért $I + A$ invertálható.

5.3. Következmény. $\mathcal{B}(X)$ -ben az invertálható operátorok halmaza egy $G \subset \mathcal{B}(X)$ nyílt halmaz.

Bizonyítás. Ha $T \in \mathcal{B}(X)$ invertálható, akkor $\varepsilon = \frac{1}{\|T^{-1}\|}$ választással a T operátor ε sugarú környezetében levő operátorok is invertálhatók lesznek. Tehát T belső pontja G -nek.

5.4. Operátor spektruma

Emlékeztetek arra, hogy egy $A \in \mathbb{C}^{n \times n}$ $n \times n$ dimenziós négyzetes mátrix *sajátértékét-sajátvektorát* hogyan definiáltuk. $\lambda \in \mathbb{C}$ sajátértéke az A mátrixnak, ha van olyan nem 0 $v \in \mathbb{C}^n$ vektor, melyre

$$Av = \lambda v.$$

Ez kicsit másképp fogalmazva:

$$\exists v \neq 0 : (A - \lambda I)v = 0.$$

Ebből az következik, hogy $A - \lambda I$ nem invertálható. A "sajátérték" fogalmat terjesztük ki az absztrakt operátorok esetére.

5.9. Definíció. Egy $T \in \mathcal{B}(X)$ operátor spektruma azokból a $\lambda \in \mathbb{C}$ értékekből áll, melyekre $T - \lambda I$ nem invertálható. A spektrumot $\sigma(T)$ jelöli.

$$\sigma(T) = \{\lambda : T - \lambda I \text{ nem invertálható}\}$$

Példa. Ha X véges dimenziós, akkor $\mathcal{B}(X)$ elemei a négyzetes mátrixok. Ebben az esetben a spektrum a *sajátértékek halmaza*.

Példa. Ha X végtelen dimenziós, akkor egy operátor spektruma sajátértékeken kívül *folytonos spektrum*-ot is tartalmazhat. Végtelen dimenziós Banach térben egy operátor spektruma bővebb is lehet, mint a sajátértékek halmaza. Erre hamarosan látunk példát.

32. **Feladat.** Háttérként ajánlom a 6.7 fejezet elolvasását. Ami a kvantumfizikában *megfigyelhető*, az a matematika nyelvén egy *operátor*. A megfigyelhető *értékek* azonosak lesznek a spektrum elemeivel.

Kérdés. Hogyan lehet egy operátor spektrumát meghatározni?

Példa. Legyen az A mátrix

$$A = \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 \\ 0 & 2 & 0 \\ 0 & 0 & 5-i \end{pmatrix}.$$

Ekkor leolvashatók a sajátértékek, ami a mátrix spektruma: $\sigma(A) = \{1, 2, 5-i\}$.

Legyen B és C másik két, kicsit bonyolultabb mátrix

$$B = \begin{pmatrix} 1 & 1 & 1 \\ 0 & i & 1 \\ 0 & 0 & -i \end{pmatrix}, \quad C = \begin{pmatrix} 5 & 0 & 0 \\ 1 & 1 & -2 \\ 1 & 1 & -1 \end{pmatrix}.$$

Ekkor is, a spektrumok leolvashatók, $\sigma(B) = \{1, i, -i\}$, és $\sigma(C) = \{5, i, -i\}$.

Fordítva is elmondhatjuk, hogy ha adott egy $\sigma(A) \subset \mathbb{C}$ véges elemszámú halmaz, akkor meg tudunk adni egy A mátrixot ezzel a spektrummal.

Példa. X végtelen dimenziós, például legyen $X = \ell^2$ sorozattér. Láttuk, hogy itt minden lineáris operátorhoz egyértelműen hozzárendelhető egy D végtelen mátrix. Ha T a bal shift operátor, akkor

$$D = \begin{pmatrix} 0 & 1 & 0 & . & . & . & 0 & . \\ 0 & 0 & 1 & 0 & . & . & 0 & . \\ 0 & . & 0 & 1 & 0 & . & 0 & . \\ 0 & . & . & . & . & . & 0 & . \\ 0 & . & . & . & . & . & 0 & . \\ 0 & . & . & . & . & 0 & 1 & . \\ 0 & . & . & . & . & 0 & 0 & . \end{pmatrix}$$

Legyen most $D = \text{diag}(\lambda_n : n \in \mathbb{N})$ egy végtelen dimenziós diagonális mátrix. A megfelelő hozzárendelés: $D : x \mapsto Dx$ lineáris. (Az operátor és mátrix jelölése ugyanaz.) Kérdés, hogy vajon mikor lesz a kép $Dx \in \ell^2$?

22. **Gyakorlat.** Igazoljuk, hogy ha a (λ_n) sorozat korlátos, azaz $|\lambda_n| \leq K$ minden n -re, akkor $x \in \ell^2$ -ből következik, hogy $Dx \in \ell^2$.

Ha (λ_n) nem korlátos sorozat, akkor bizonyos $x \in \ell^2$ esetén $Dx \notin \ell^2$ is lehet. Legyen például $\lambda_n \geq n$. Ekkor $x = (1, 1/2, \dots, 1/n, \dots)$ választással $x \in \ell^2$, és mégis $Dx \notin \ell^2$.

5.3. Állítás. *A fenti jelölésekkel $D \in \mathcal{B}(\ell^2)$ pontosan akkor teljesül, ha a (λ_n) sorozat korlátos.*

33. Feladat. Igazoljuk a fenti állítást. (*Útmutató:* Az egyik irányt már szerepelt. Azt kell csak belátni, hogy ha (λ_n) nem korlátos, akkor van olyan $x \in \ell^2$, melynek képe nem ℓ^2 -beli lesz. Mivel (λ_n) nem korlátos, ezért minden k -hoz van olyan n_k index, melyre $|\lambda_{n_k}| > k$. Így az $x_{n_k} = 1/k$ sorozat megfelel a célnak.)

Példa. ℓ^2 -ben tekintsük azt a folytonos, lineáris operátort, melyet a D végtelen dimenziós diagonális mátrix határoz meg. Határozzuk meg D spektrumát! Ha $\lambda = \lambda_n$, akkor $(D - \lambda_n I)$ -ben van egy 0 sor, ezért nem invertálható. Sőt, $\lambda = \lambda_n$ egyben sajátérték is. Emiatt

$$\{\lambda_n : n \in \mathbb{N}\} \subset \sigma(D).$$

Vajon van-e más eleme a spektrumnak? Ha $\lambda \in \mathbb{C}$, akkor $(D - \lambda I) = \text{diag} \{\lambda_n - \lambda, n \in \mathbb{N}\}$. Ennek az operátornak "inverz-jelölt"-je (más nem is lehet...)

$$S = \text{diag} \left\{ \frac{1}{\lambda_n - \lambda}, n \in \mathbb{N} \right\}.$$

Ez a mátrix $\mathcal{B}(\ell^2)$ -beli-e? Az előző állítást felhasználva

$$S \in \mathcal{B}(\ell^2) \iff \left(\frac{1}{\lambda - \lambda_n} \right) \text{ korlátos.}$$

Ha λ torlódási pontja a (λ_n) sorozatnak, akkor $\left(\frac{1}{\lambda - \lambda_n} \right)$ nem korlátos. Tehát $(D - \lambda I)$ nem invertálható. Ezért $\lambda \in \sigma(D)$. Tehát a sajátértékek sorozatának torlódásai pontjai is benne vannak a spektrumban.

5.4. Tétel. $\sigma(T)$ mindig zárt halmaz $\mathbb{C}$ -ben.

Bizonyítás. "Fordítva", belátjuk hogy $\sigma(T)$ komplementere nyílt halmaz. Tegyük fel, hogy λ nem tartozik a spektrumba. Ekkor $T - \lambda I$ invertálható. $T - \lambda I$ eleme a nyílt G halmaznak. (G jelölte az invertálható operátorok halmazát $\mathcal{B}(\ell^2)$ -ben.) Ezért van olyan $\varepsilon > 0$, hogy $T - (\lambda + \varepsilon')I \in G$ ha $|\varepsilon'| < \varepsilon$, és emiatt λ körüli ε sugarú gömb is benne van a spektrum komplementerében.

5.5. Tétel. $\sigma(T)$ korlátos halmaz.

Bizonyítás. Legyen $|\lambda| > \|T\|$. Belátjuk, hogy ekkor λ biztosan nem tartozik a spektrumba. Valóban, azt írhatjuk, hogy $T - \lambda I = -\lambda(I - \lambda^{-1}T)$, ahol a jobboldalon az I mellett szereplő mátrix normája $\|\lambda^{-1}T\| = |\lambda|^{-1}\|T\| < 1$. Ezért $I - \lambda^{-1}T$ invertálható, azaz $T - \lambda I$ is invertálható. Ez azt jelenti, hogy $\lambda \notin \sigma(T)$. Tehát $\sigma(T)$ -ben csak olyan érték lehet, melyre $|\lambda| \leq \|T\|$.

5.6. Tétel. X Banach tér, $T \in \mathcal{B}(X)$ korlátos lineáris operátor. Ekkor a spektrum rendelkezik az alábbi tulajdonságokkal:

- zárt,
- korlátos,
- nem üres.

Bizonyítás. Az első két tulajdonságot beláttuk. A harmadik tulajdonság bizonyítása nehéz, nem tananyag.

5.10. Definíció. $T \in \mathcal{B}(X)$ operátor spektrál sugara

$$r(T) = \sup\{|\lambda| : \lambda \in \sigma(T)\}.$$

5.4. Következmény. A spektrálsugár felső becslése: $r(T) \leq \|T\|$.

Bizonyítás nélkül közöljük az alábbi állítást.

5.4. Állítás. $r(T) = \lim_{n \rightarrow \infty} \|T^n\|^{1/n}$.

Példa. T legyen a bal shift operátor, $T : \ell^2 \rightarrow \ell^2$, $T(x_1, x_2, \dots, x_n, \dots) = (x_2, x_3, \dots)$. Vajon mi lesz a spektruma, $\sigma(T) = ?$

Azt már tudjuk, hogy $r(T) \leq \|T\| = 1$. Legyen $|\lambda| < 1$ tetszőleges komplex szám. Sajátérték-e? Ha igen, akkor van nem-triviális megoldása az alábbi egyenletnek:

$$T(x_1, x_2, \dots, x_n, \dots) = (x_2, x_3, x_4, \dots) = (\lambda x_1, \lambda x_2, \dots, \lambda x_n, \dots).$$

Ebből azt kapjuk, hogy

$$\begin{aligned} \lambda x_1 &= x_2 \\ \lambda x_2 &= x_3 \\ \lambda x_3 &= x_4 \\ &\dots \\ \lambda x_{n-1} &= x_n \\ &\dots \end{aligned}$$

Ezért a sajátvektor nem lehet más, mint $x_\lambda = (1, \lambda, \lambda^2, \dots)$, (és ennek skalárszorosa). $x_\lambda \in \ell^2$ pontosan akkor teljesül, ha

$$\sum_{n=0}^{\infty} |\lambda^n|^2 < \infty.$$

Másrészt $\sum |\lambda^n|^2 < \infty$ azzal ekvivalens, hogy $|\lambda| < 1$. Ekkor tehát λ sajátérték.

Ezért a $\mathbb{C}$ -beli nyílt egységgömb része $\sigma(T)$ -nek. Mivel a spektrum zárt, ezért a **zárt egységgömb** része is $\sigma(T)$ -nek. Azt viszont már láttuk, hogy a spektrálsugár $r(T) = 1$, így $\sigma(T) \subset$ zárt egységgömb. Összefoglalva:

$$\sigma(T) = \{\lambda \in \mathbb{C} : |\lambda| \leq 1\}.$$

34. Feladat. Az előző példában láttuk, hogy a shift operátor esetén $\lambda_0 = 1 \in \sigma(T)$. Igazoljuk, hogy λ_0 nem sajátérték. (Tehát a folytonos spektrumba tartozik.)

5.5. Duális tér

$(X, \|\cdot\|)$ legyen egy tetszőleges normált tér.

5.11. Definíció. Az $f : X \rightarrow \mathbb{R}$ korlátos lineáris operátort *lineáris funkcionál*-nak nevezzük.

A funkcionálok jelölésére kis betűket használunk: f, g , stb. Az $x \in X$ -hez rendelt értéket újra a valós függvényeknél megszokott módon $f(x)$ fogja jelölni.

5.12. Definíció. Az $(X, \|\cdot\|)$ tér *duálisa* az X -en értelmezett korlátos lineáris funkcionálok halmaza. Jele X^* .

A korábbi jelöléseinket használva $X^* = \mathcal{B}(X, \mathbb{R})$. X^* elemei korlátos, lineáris operátorok, tehát X^* -ban norma értelmezhető az ismert módon:

$$\|f\| = \sup\{|f(x)| : \|x\| = 1\}.$$

Korábban már láttuk, hogy X^* Banach tér. (Olyan operátorokról van szó, melyek értékkészlete $\mathbb{R}$, ami Banach tér.)

1. Példa. $X = \mathbb{R}^n$.

Belátjuk, hogy ha $f : \mathbb{R}^n \rightarrow \mathbb{R}$ lineáris leképezés, akkor van olyan $a \in \mathbb{R}^n$, melyre $f(x) = a^T x$. Legyen ugyanis $e^j \in \mathbb{R}^n$ a j -dik egységvektor, melynek j -dik eleme 1 és a többi 0. Jelölje $a_j = f(e^j)$. Ekkor $x = (x_1, \dots, x_n) = \sum_{j=1}^n x_j e^j$ miatt, a linearitást felhasználva:

$$f(x) = \sum_{j=1}^n x_j f(e^j) = \sum_{j=1}^n a_j x_j = a^T x.$$

Ezért $(\mathbb{R}^n)^* = \mathbb{R}^n$. Az $(\mathbb{R}^n)^*$ -n indukált norma függ attól, hogy $\mathbb{R}^n$ -ben milyen normát tekintünk.

Először az Euklideszi normát nézzük. Ekkor a C-S-B egyenlőtlenség felhasználásával

$$|f(x)| = \left| \sum_1^n a_j x_j \right| \leq \left(\sum_{j=1}^n a_j^2 \right)^{1/2} \left(\sum_{j=1}^n x_j^2 \right)^{1/2} = \|a\| \cdot \|x\|.$$

Mivel

$$f(a) = \|a\| \cdot \|a\|,$$

azt kapjuk, hogy $\|f\| = \|a\|_2$.

Mi történik, ha $\mathbb{R}^n$ -ben egy másik normát veszünk? Legyen például a $\|x\|_\infty = \max |x_j|$ norma. Ekkor

$$|f(x)| = \left| \sum_1^n a_j x_j \right| \leq \sum_1^n |a_j x_j| \leq \max |x_j| \sum_1^n |a_j| = \|x\|_\infty \|a\|_1.$$

A fenti sorban $x_j = \text{sign}(a_j)$ választással egyenlőséget kapunk. Így $\|f\| = \|a\|_1$. A duális tér függ az alaptér normájától! Azt kaptuk, hogy

$$(\mathbb{R}^n, \|\cdot\|_2)^* = (\mathbb{R}^n, \|\cdot\|_2), \quad (\mathbb{R}^n, \|\cdot\|_\infty)^* = (\mathbb{R}^n, \|\cdot\|_1).$$

Általában is igaz, hogy

$$(\mathbb{R}^n, \|\cdot\|_p)^* = (\mathbb{R}^n, \|\cdot\|_q), \quad \text{ahol} \quad \frac{1}{p} + \frac{1}{q} = 1.$$

Példa. Hasonló argumentumokkal belátható, hogy $(\ell^2)^* = \ell^2$, és $(\ell^p)^* = \ell^q$ ha p és q Hölder konjugáltak.

2. Példa. $X = C[a, b]$.

X elemei folytonos függvények, melyet $x = x(t)$, $t \in [a, b]$ fog jelölni. A norma a megszokott *maximum*-norma. Néhány példa korlátos, lineáris funkcionálokra:

a)

$$f_1(x) := \int_a^b x(t) dt, \quad \|f_1\| = b - a.$$

b) Rögzített $y \in C[a, b]$ mellett

$$f_2(x) := \int_a^b x(t)y(t) dt, \quad \|f_2\| = \int_a^b |y(t)| dt.$$

c) Rögzített $t_0 \in [a, b]$ mellett

$$f_3(x) = x(t_0).$$

Más jelöléssel ez a funkcionál

$$\delta_{t_0}(x) = x(t_0).$$

(Kvantum fizikában ezt az előző példához hasonló alakban, így szokás felírni:

$$\delta_{t_0}(x) := \int_a^b x(t)\delta(t - t_0)dt,$$

ahol δ a Dirac delta függvény.)

$C[a, b]$ duális tere már nem tananyag. Ezek a korlátos változású függvények, és minden korlátos lineáris funkcionál egy Lebesgue-Stieltjes integrálként írható fel.

Láttuk, hogy X^* Banach tér. Most az X^* -n értelmezett funkcionálokat tekintjük.

5.13. Definíció. Az X normált tér második duális tere X^* duális tere. Jele X^{**} .

Példa. Legyen $x_0 \in X$ rögzített elem. Ennek megfeleltethető egy $\varphi_{x_0} : X^* \rightarrow \mathbb{R}$ leképezés:

$$f \in X^* \quad \mapsto \quad \varphi_{x_0}(f) := f(x_0).$$

φ_{x_0} lineáris, természetesen. Korlátos is, hiszen

$$|\varphi_{x_0}(f)| = |f(x_0)| \leq \|f\| \|x_0\|.$$

Tehát $\varphi_{x_0} \in X^{**}$. Sőt, igazolható az is, hogy

$$\|\varphi_{x_0}\|_{X^{**}} = \|x_0\|_X.$$

Használjuk a következő jelölést: (f, x) . Ez két egészen különböző dolgot is jelenthet, feladattól függően:

- Rögzített f esetén $(f, x) = f(x)$ egy X -n értelmezett funkcionál.
- Rögzített x esetén $(f, x) = \varphi_x(f)$ egy X^* -n értelmezett funkcionál.

5.5. Következmény. $X \subseteq X^{**}$, természetes módon beágyazható.

5.14. Definíció. Ha $X = X^{**}$, akkor a tér *reflexív*. Ha $X \subsetneq X^{**}$, akkor a tér *irreflexív*.

35. Feladat. Igazoljuk, hogy $X = \mathbb{R}^n$ reflexív tér, bármilyen normát is tekintünk.

36. Feladat. Igazoljuk, hogy $X = \ell^p$ reflexív tér.

Példa. $X = c_0$, a nullsorozatok tere, irreflexív. Könnyen látható ugyanis, hogy $c_0^* = \ell^\infty$, azaz minden c_0 -n értelmezett folytonos lineáris funkcionálhoz egyértelműen tartozik egy $a = (a_n) \in \ell^\infty$ korlátos sorozat, és fordítva. Másrészt korábban már láttuk, hogy $(\ell^\infty)^* = \ell^1$, ami bővebb mint c_0 .

Példa. $X = \mathcal{C}[a, b]$ is irreflexív.

5.6. Gyenge konvergencia

X normált tér, ebben (x_n) egy sorozat. A második fejezetben (Topológiai alapfogalmak) azt mondtuk, hogy az (x_n) sorozat konvergens és határértéke x_0 , ha

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \|x_n - x_0\| = 0.$$

Ez a normabeli konvergencia.

5.15. Definíció. Az (x_n) sorozat *gyengén konvergál* az x_0 ponthoz, ha

$$\lim_{n \rightarrow \infty} f(x_n) = f(x_0) \quad \forall f \in X^*.$$

Más szóval az X -beli sorozat helyett sok-sok valós számsorozatot tekintünk. A gyenge konvergencia jele $x_n \xrightarrow{w} x_0$.

Ennek megfelelően a normabeli konvergenciát erős konvergenciának is nevezzük.

5.5. Állítás. Ha az $(x_n) \subset X$ sorozat erősen konvergens, akkor gyengén is konvergens.

Bizonyítás. Tegyük fel, hogy az (x_n) sorozat normában konvergens. Legyen $f \in X^*$ egy funkcionál. Ekkor a linearitás miatt $f(x_n) - f(x_0) = f(x_n - x_0)$. Ezért

$$|f(x_n) - f(x_0)| = |f(x_n - x_0)| \leq \|f\| \|x_n - x_0\| \rightarrow 0,$$

tehát gyengén is konvergens a sorozat.

A fenti állítás megfordítása nem igaz. Erre mutatunk egy példát.

Példa. Legyen $X = \ell^\infty$. Tekintsük itt az (e^n) sorozatot, ahol az e^n számsorozat egyetlen nem 0 eleme az n -dik helyen álló 1. Ekkor $\|e^n\|_\infty = 1$, és a sorozat normában nem konvergens.

Vizsgáljuk meg a gyenge konvergenciát. Legyen $f \in X^*$ egy funkcionál. Mivel $(\ell^\infty)^* = \ell^1$, ezért az f funkcionálhoz létezik egy $a = (a_k) \in \ell^1$ sorozat, melyre

$$f(x) = \sum_{k=1}^{\infty} a_k x_k, \quad x = (x_k).$$

Az (e^n) sorozat mentén a funkcionál értéke:

$$f(e^n) = a_n \quad \Rightarrow \quad \lim_{n \rightarrow \infty} f(e^n) = 0,$$

hiszen $a \in \ell^1$ esetén $\sum |a_k| < \infty$, ezért (a_n) nullsorozat. Az (e^n) sorozat *gyengén konvergens*.

5.7. Funkcionálok és operátorok Hilbert térben

Speciális normált tereket tekintünk ebben a fejezetben. H Hilbert tér.

Példa. Legyen $y \in H$ rögzített. Az $f_y : H \rightarrow \mathbb{R}$ funkcionált így definiáljuk:

$$f_y(x) := \langle x, y \rangle.$$

Ekkor a C-S-B egyenlőtlenség miatt

$$|\langle x, y \rangle| \leq \|x\| \|y\|,$$

és $x = y$ esetén egyenlőség van. Ezért $\|f_y\| = \|y\|$.

Belátható, hogy nincs is más funkcionál:

5.7. Tétel. (*Riesz reprezentációs tétel.*) Minden $f \in H^*$ funkcionálhoz létezik olyan $y \in H$, melyre

$$f(x) = \langle x, y \rangle.$$

és $\|f\| = \|y\|$.

5.6. Következmény. H és H^* izomorfak. Minden Hilbert tér reflexív.

37. Feladat. Igazoljuk, hogy egy (x_n) sorozat gyenge konvergenciája x_0 -hoz azzal ekvivalens, hogy minden $y \in H$ esetén

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \langle x_n, y \rangle = \langle x_0, y \rangle.$$

5.16. Definíció. Az $A \in \mathcal{B}(H)$ lineáris operátor adjungáltja az az $A^* \in \mathcal{B}(H)$ lineáris operátor, melyre

$$\langle Ax, y \rangle = \langle x, A^*y \rangle \quad \forall x, y \in H.$$

Belátjuk, hogy az adjungált operátor jól definiált. Legyen $y \in H$. Hogyan határozható meg A^*y ? Ehhez tekintsük az alábbi lineáris funkcionált:

$$f(x) := \langle Ax, y \rangle.$$

(Vegyük észre, hogy a fenti funkcionál definíciójában jelen van mind az A operátor, mind az y pont.) A Riesz reprezentációs tétel szerint van egy $y^* \in H$ elem, melyre

$$f(x) = \langle x, y^* \rangle.$$

Tehát van egy $y \mapsto y^*$ hozzárendelés. Ez az A^* operátor, hiszen

$$f(x) := \langle Ax, y \rangle = \langle x, y^* \rangle.$$

5.8. Tétel. Az adjungált operátor tulajdonságai:

1. $I^* = I$.
2. $(A + B)^* = A^* + B^*$.
3. $(\alpha A)^* = \bar{\alpha} A^*$.
4. $(AB)^* = B^* A^*$.
5. $\|A^*\| = \|A\|$.

Megjegyzés. A Definíció könnyen kiterjeszthető arra az esetre, amikor az operátor különböző Hilbert terek között hat. Az $A : H_1 \rightarrow H_2$ korlátos lineáris operátor adjungáltja az az $A^* : H_2 \rightarrow H_1$ operátor, melyre

$$\langle Ax, y \rangle = \langle x, A^*y \rangle \quad \forall x \in H_1, \forall y \in H_2.$$

A fenti egyenlőség két oldalán két különböző térben definiált skalárszorzat szerepel.

Példa. $H = \mathbb{R}^n$, Euklideszi normával. Lineáris operátor megadása egy $n \times n$ dimenziós A mátrix-ot jelent. Ekkor $A^* = A^T$, az adjungált operátorhoz tartozó maátrix az eredeti mátrix traszponáltja, hiszen

$$\langle Ax, y \rangle = (Ax)^T y = x^T A^T y = \langle x, A^T y \rangle.$$

Példa. $H = \mathcal{L}^2[0, 1]$, ahol a skalárszorzat

$$\langle u, v \rangle = \int_0^1 u(t)v(t)dt.$$

Tekintsük H -ban azt a H_0 alteret, ahol azok a végtelen sokszor differenciálható $u(t)$ függvények vannak, melyekre $u(0) = u(1) = 0$. H_0 -ban értelmezzük a differenciáloperátort:

$$Au = u'.$$

Ennek adjungáltja mi lesz?

$$\langle Au, v \rangle = \int_0^1 u'(t)v(t)dt = u(t)v(t) \Big|_0^1 - \int_0^1 u(t)v'(t)dt = (*),$$

miközben parciálisan integráltunk. Folytatjuk:

$$(*) = 0 - \int_0^1 u(t)v'(t)dt = \langle u, -v' \rangle = \langle u, A^*v \rangle.$$

Tehát a differenciáloperátor adjungáltja H_0 -ban

$$A^*v = -v'.$$

Példa. *Zárt altérre ortogonális vetítés.* Legyen $E \subset H$ egy zárt altér. Ekkor minden $x \in H$ elem előáll összegként $x = x_E + x_0$ alakban, ahol $x_E \in E$ és $x_0 \perp E$. Ez utóbbi tulajdonság azt jelenti, hogy $\langle x_0, y \rangle = 0$ minden $y \in E$ mellett.

Az ortogonális vetítés operátora $P : H \rightarrow H$, $Px := x_E$. Ennek adjungáltját így számoljuk:

$$\langle Px, y \rangle = \langle Px, Py + y_0 \rangle = \langle Px, Py \rangle + \langle Px, y_0 \rangle = (**),$$

itt a második tag 0, hiszen $Px \in E$ és $y_0 \perp E$. Folytatjuk, hasonló argumentumot használva:

$$(**) = \langle Px, Py \rangle + \langle x_0, Py \rangle = \langle x, Py \rangle.$$

Azt kaptuk tehát, hogy

$$P = P^*.$$

5.17. Definíció. Az A operátor önadjungált, ha $A = A^*$.

5.18. Definíció. Az A önadjungált operátor pozitív, ha

$$\langle Ax, x \rangle \geq 0 \quad \forall x \in H.$$

Példa. Ha $A = N^*N$ alakban áll elő, akkor pozitív. Valóban,

$$\langle Ax, x \rangle = \langle N^*Nx, x \rangle = \langle Nx, Nx \rangle = \|Nx\|^2.$$

5.9. Tétel. Ha A önadjungált operátor, akkor

1. $\|A^n\| = \|A\|^n$.
2. Spektrál sugara $r(A) = \|A\|$.
3. Spektruma valós: $\sigma(A) \subset \mathbb{R}$.

38. Feladat. Igazoljuk, hogy önadjungált operátor esetén $\|A^2\| = \|A\|^2$.

Megjegyzés. Az önadjungált operátorok a valós szimmetrikus mátrixok végtelen dimenziós megfelelői.

A. Appendix

A.1. Kontrakció – fixpont tételek

A kontrakció egy speciális operátor. Érdemes a legáltalánosabb keretben definiálni, hiszen itt is igazolható a méltán-híres *Banach-féle fixpont-tétel*. Legyen X egy metrikus tér, és $T : X \rightarrow X$ leképezés, azaz operátor.

A.1. Definíció. A $T : X \rightarrow X$ operátor kontrakció, ha megadható egy $0 \leq M < 1$ szám azzal a tulajdonsággal, hogy

$$d(Tx, Ty) \leq M d(x, y) \quad \forall x, y \in X.$$

Más szóval a kontrakció bármely két pont távolságát "összehúzza". Fontos, hogy legyen egy közös, 1-nél kisebb M arányossági tényező.

A.1. Állítás. Ha T kontrakció akkor folytonos is.

Bizonyítás. A definícióból könnyen következik. Be kell látni ugyanis, hogy tetszőleges $\varepsilon > 0$ -hoz megadható $\delta > 0$, melyre

$$\text{ha } d(x, y) < \delta \quad \text{akkor} \quad d(Tx, Ty) < \varepsilon.$$

23. Gyakorlat. Lássuk be, hogy $\delta = \varepsilon/M$ jó választás.

A.1. Tétel. (Banach-féle fixpont-tétel) Tegyük fel, hogy X teljes metrikus tér. Legyen $T : X \rightarrow X$ kontrakció. Ekkor egyértelműen létezik $x^* \in X$ pont, melyre

$$x^* = Tx^*.$$

Tehát van egy egyértelműen meghatározott elem, amit T önmagába képez le. Ez a *fixpont*.

Bizonyítás. A fixpont létezésének igazolása a *szukcesszív approximáció* módszerével történhet. Definiálunk egy sorozatot, melynek határértéke a fixpont lesz. Legyen $x_0 \in X$ tetszőleges kezdőpont, és $x_{n+1} = Tx_n$. Másképp jelölve $x_n = T^n x_0$. Ekkor:

$$d(x_{n+1}, x_n) = d(Tx_n, Tx_{n-1}) \leq M d(x_n, x_{n-1}),$$

és ezt folytatva

$$d(x_{n+1}, x_n) \leq M^n d(x_1, x_0).$$

Eszerint (x_n) Cauchy-sorozat (ld. a Gyakorlatot a *Bizonyítás* után), tehát konvergens.

$$\lim_{n \rightarrow \infty} x_n = x^*.$$

Mivel $x_n = Tx_{n-1}$, ezért

$$T(\lim_{n \rightarrow \infty} x_n) = T(x^*) = \lim_{n \rightarrow \infty} Tx_n = x^*,$$

felhasználva a folytonosságot.

Az egyértelműséget indirekt módon igazoljuk. Tegyük fel, hogy van két fixpont, ezeket jelölje x^* és x^{**} . Ekkor

$$d(x^*, x^{**}) = d(Tx^*, Tx^{**}) \leq Md(x^*, x^{**}),$$

ami csak úgy lenne lehetséges $M < 1$ miatt, hogy

$$d(x^*, x^{**}) = 0.$$

Ez ellentmond annak, hogy $x^* \neq x^{**}$.

24. Gyakorlat. Igazoljuk, hogy ha egy sorozatra $d(x_{n+1}, x_n) \leq M^n d(x_1, x_0)$ teljesül valamely $M < 1$ számmal, akkor a sorozat Cauchy.

Példa. Legyen $X = [a, b] \subset \mathbb{R}$. Keressük egy $f : X \rightarrow X$ függvény fixpontját. Van-e olyan $x^* \in [a, b]$, melyre $x^* = f(x^*)$?

Az X alaptér teljes. A leképezés akkor lesz kontrakció, ha van olyan $M < 1$ szám, melyre

$$|f(x) - f(y)| \leq M|x - y|, \quad x, y \in [a, b].$$

Ez akkor teljesül, ha f Lipschitz-folytonos és a Lipschitz-konstans $M = L < 1$. Ekkor létezik fixpont. Ehhez elégséges feltétel differenciálható függvény esetén, hogy $|f'(x)| \leq M < 1$ minden x -re valamilyen alkalmas M konstanssal.

A.2. Elsőrendű DE megoldása a fixpont-tétel segítségével

Tekintsük az alábbi elsőrendű differenciálegyenlethez kapcsolódó kezdetiérték-feladatot:

$$y' = \Phi(x, y) \tag{11}$$

$$y(x_0) = y_0. \tag{12}$$

A megoldással kapcsolatban felmerülő kérdések az *egzisztencia* és az *unicitás*. Vajon *létezik-e* megoldás és az *egyértelmű-e*?

Erre ad egy lehetséges választ a Picard tétel, melyet már az első éves Analízis előadáson szerepelt, bizonyítás nélkül.

A.2. Tétel. (PICARD-tétel) Tegyük fel, hogy az (11) egyenletben szereplő $\Phi(x, y)$ függvény második változójában Lipschitz-folytonos, azaz van olyan $K > 0$:

$$|\Phi(x, y) - \Phi(x, z)| \leq K |y - z|, \quad \forall y, z,$$

x -től függetlenül. Ekkor létezik az (11)-(12) kezdetiérték-feladatnak egyértelmű megoldása az x_0 pont valamely környezetében.

Bizonyítás. Tegyük fel, hogy valóban létezik megoldás, az $y : [a, b] \rightarrow \mathbb{R}$ függvény kielégíti a differenciálegyenletet. $[a, b]$ -ről csak annyit tudunk, hogy $x_0 \in (a, b)$. Az (11) egyenletet minden argumentumával kiírva azt kapjuk, hogy

$$y'(t) = \Phi(t, y(t)), \quad t \in [a, b].$$

Integráljuk ezt az egyenletet x_0 és x között.

$$y(x) - y_0 = \int_{x_0}^x \Phi(t, y(t)) dt, \quad x \in [a, b]. \quad (13)$$

Keressük a fenti egyenlet megoldásait a $(C[a, b], \|\cdot\|_\infty)$ teljes metrikus (normált) térben. Egyelőre $[a, b]$ -t nem ismerjük.

Legyen a $T : C[a, b] \rightarrow C[a, b]$ operátor a következő:

$$T : f \mapsto Tf, \quad (Tf)(x) = y_0 + \int_{x_0}^x \Phi(t, f(t)) dt.$$

A (13) egyenlet azzal ekvivalens, hogy $y = Ty$. Tehát a T operátor fixpontját keressük.

Megvizsgáljuk, hogy T kontrakció-e? Ha $f, g \in C[a, b]$, becsüljük meg Tf és Tg különbségének normáját:

$$\|Tx - Tg\| = \max \{|Tf(x) - Tg(x)| : x \in [a, b]\}.$$

Legyen most $x \in [a, b]$ tetszőleges. Ekkor

$$\begin{aligned} |Tf(x) - Tg(x)| &= \left| \int_{x_0}^x \Phi(t, f(t)) dt - \int_{x_0}^x \Phi(t, g(t)) dt \right| \leq \\ &\leq \int_{x_0}^x |\Phi(t, f(t)) - \Phi(t, g(t))| dt. \end{aligned}$$

Mivel a Φ függvény y -ban Lipschitz-folytonos, ezért így folytatjuk:

$$|Tf(x) - Tg(x)| \leq \dots \leq K \int_{x_0}^x |f(t) - g(t)| dt \leq \underbrace{(b-a)K}_{\text{ha } < 1, T \text{ kontr.}} \|f - g\|$$

Ezek szerint ha az $[a, b]$ intervallumot úgy választjuk meg (amellett, hogy $a < x_0 < b$), hogy $K(b - a) < 1$ teljesüljön, akkor a fenti T operátor kontrakció lesz. A Banach-féle fixpont-tétel alapján van fixpontja, ami az (11)-(12) kezdetiérték-feladat megoldása lesz.

Példa. Tekintsünk egy konkrét Cauchy feladatot:

$$\begin{aligned} y' &= x + y \\ y(0) &= 0. \end{aligned}$$

A differenciálegyenlet jobboldalán lévő függvény $\Phi(x, y) = x + y$ valóban Lipschitz folytonos, $K = 1$ konstanssal. Ezért a Cauchy feladat megoldása egyértelműen létezik.

A bizonyításban szereplő T operátor most így írható:

$$(Tf)(x) = \int_0^x (t + f(t)) dt.$$

A feladat megoldása szukcesszív approximációval:

$$\begin{aligned} f_0(x) &= 0 \\ f_1(x) &= (Tf_0)(x) = \int_0^x (t + f_0(t)) dt = \int_0^x t dt = \frac{x^2}{2} \\ f_2(x) &= (Tf_1)(x) = \int_0^x \left(t + \frac{t^2}{2}\right) dt = \frac{x^2}{2} + \frac{x^3}{6} \\ &\dots \\ f(x) &= \sum_{n=2}^{\infty} \frac{x^n}{n!} = e^x - x - 1. \end{aligned}$$

Behelyettesítéssel könnyen ellenőrizhető, hogy valóban megkaptuk a megoldást.

B. Általánosított függvények. (Disztribúciók)

B.1. Lineáris funkcionálok a $C_0^\infty(\mathbb{R})$ téren

B.1. Definíció. $C_0^\infty(\mathbb{R})$ az függvénytér, amely a végtelen sokszor differenciálható, kompakt tartójú függvényeket tartalmazza. Egy $\varphi : \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$ függvény tartója:

$$\text{supp}\varphi = \overline{\{x : \varphi(x) \neq 0\}}.$$

Ez azt jelenti, hogy $\varphi \in C_0^\infty(\mathbb{R})$, ha $\varphi : \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$ végtelen sokszor differenciálható, és van olyan $I \subset \mathbb{R}$ véges intervallum, melyre $\varphi(x) = 0$, ha $x \notin I$. A továbbiakban rövid jelölést használunk $D := C_0^\infty(\mathbb{R})$.

$C_0^\infty(\mathbb{R})$ nyilván vektortér. Ezen a téren nem definiálunk sem metrikát, sem normát. Sorozat folytonosságot és korlátosságot értelmezzünk.

B.2. Definíció. A $(\varphi_n) \subset D$ sorozat *konvergens*, és *határértéke* φ , ha:

- 1) van olyan véges $I \subset \mathbb{R}$ intervallum, melyre $\text{supp}\varphi_n \subset I$ minden n -re,
- 2) minden k -ra $\varphi_n^{(k)} \rightarrow \varphi^{(k)}$ egyenletesen, azaz minden derivált egyenletesen konvergál a határérték deriváltjaihoz az I intervallumban.

Ezt így jelöljük: $\varphi_n \rightarrow \varphi$.

B.3. Definíció. A $D_0 \subset D$ halmaz *korlátos*, ha:

- 1) van olyan véges $I \subset \mathbb{R}$ intervallum, melyre $\text{supp}\varphi \subset I$ minden $\varphi \in D_0$ esetén,
- 2) minden k -ra van olyan M_k konstans, melyre $|\varphi^{(k)}(x)| \leq M_k$ ha $\varphi \in D_0$ és $x \in I$.

B.4. Definíció. A $T : D \rightarrow \mathbb{R}$ funkcionál *általánosított függvény*, ha:

- 1) *lineáris*: $T(\alpha\varphi + \beta\psi) = \alpha T(\varphi) + \beta T(\psi)$, ha $\varphi, \psi \in D$ és $\alpha, \beta \in \mathbb{R}$.
- 2) *folytonos a fenti konvergeniára nézve*: minden $\varphi_n \rightarrow \varphi$ konvergens függvény-sorozat esetén $T\varphi_n \rightarrow T\varphi$.

Az általánosított függvény elnevezés mellett használjuk a *disztribúció* elnevezést is. A disztribúciók halmazát $\mathcal{D}$ jelöli.

Tehát az általánosított függvény egy speciális lineáris funkcionál.

Példa. $f : \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$ tetszőleges folytonos függvény. A T_f hozzárendelést így adjuk meg:

$$\varphi \mapsto T_f(\varphi) := \int_{\mathbb{R}} f \varphi dx.$$

25. Gyakorlat. Gondoljuk meg, hogy a fenti $T_f : D \rightarrow \mathbb{R}$ valóban disztribúció.

39. Feladat. Igazoljuk, hogy különböző folytonos függvényekhez tartozó disztribúciók különbözőek.

Példa. Következő példánk, $T(\varphi) := \varphi(0)$ nevezetes disztribúció. Ehhez kapcsolódó jelölések:

$$\delta(\varphi) := \varphi(0), \quad \delta_a(\varphi) := \varphi(a)$$

Megjegyzés. Gyakran szokás, különösen fizika könyvekben, ezt a disztribúciót az előző példához hasonlóan jelölni (mintha olyan lenne...): $\delta(\varphi) = \int \varphi(x) \delta(x) dx$.

Jelölje $\mathcal{L}_{\text{loc}}^1(\mathbb{R})$ az $\mathbb{R}$ -n értelmezett, lokálisan integrálható függvények halmazát. Minden $f \in \mathcal{L}_{\text{loc}}^1(\mathbb{R})$ "közönséges" függvény egyben általánosított függvény is. Ha $f : \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$ tetszőleges lokálisan integrálható függvény, akkor a megfelelő disztribúció:

$$T_f : D \rightarrow \mathbb{R}, \quad T_f(\varphi) := \int_{\mathbb{R}} f \varphi dx$$

Ebben az esetben a "közönséges" függvényt és az általánosított függvényt (azaz a megfelelő lineáris funkcionált) azonosnak vesszük.

B.5. Definíció. Ha a $T \in \mathcal{D}'$ disztribúcióhoz van $f \in L_{\text{loc}}^1(\mathbb{R})$ függvény, melyre $T = T_f$, akkor T reguláris disztribúció.

40. Feladat. Igazoljuk, hogy a Dirac- δ disztribúció, melyre $T(\varphi) = \varphi(0)$, nem reguláris. Tehát nincs neki megfelelő közönséges függvény.

B.6. Definíció. A (T_n) sorozat tart a T általánosított függvényhez, ha minden korlátos $D_0 \subset D$ halmaz esetén $T_n(\varphi)$ egyenletesen konvergens.

41. Feladat. Igazoljuk, hogy a Dirac delta disztribúció előáll reguláris disztribúciók határértékeként.

Megjegyzés. Ennél több is igaz. Igazolható, hogy minden disztribúció előállítható reguláris disztribúciók határértékeként.

B.2. Disztribúciók deriválása

A definíció előtt nézzük meg, mit remélhetünk. Deriválásnál elvárjuk, hogy ha f differenciálható "közönséges" függvény, akkor $(T_f)' = T_{f'}$.

Eszerint:

$$T_{f'}(\varphi) = \int_{\mathbf{R}} f' \varphi dx = \underbrace{f \varphi \Big|_{-\infty}^{\infty}}_{=0} - \int_{\mathbf{R}} f \varphi' dx = -T_f(\varphi')$$

B.7. Definíció. A $T \in \mathcal{D}$ általánosított függvény deriváltja $\partial T \in \mathcal{D}$, melyet így értelmezünk:

$$\partial T(\varphi) := -T(\varphi').$$

Tehát a ∂T derivált egy olyan disztribúció, mely tetszőleges $\varphi \in \mathcal{D}$ -hez a fenti módon rendel értéket.

B.1. Következmény. Minden $T \in \mathcal{D}$ akárhányszor deriválható, és k -dik deriváltja

$$\partial^k T(\varphi) = (-1)^k T(\varphi^{(k)}).$$

Példa. A Dirac delta deriváltja $\partial \delta(\varphi) = \delta'(\varphi) = -\varphi'(0)$.

Példa. A Heaviside-függvény (egység-ugrás):

$$H(x) = \begin{cases} 0, & x < 0 \\ 1, & x \geq 0 \end{cases}$$

A hozzá tartozó disztribúció:

$$T_H(\varphi) = \int_0^\infty \varphi(x) dx.$$

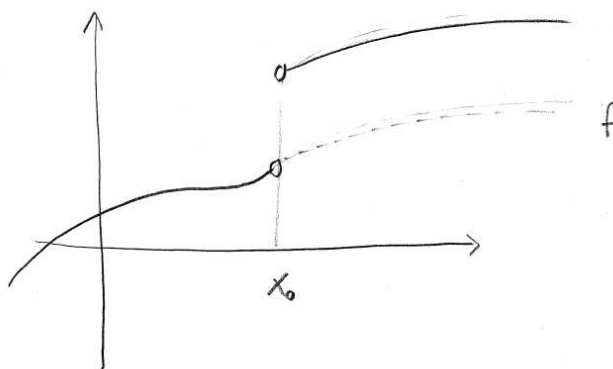
Ennek deriváltja:

$$(T_H)'(\varphi) = -T_H(\varphi') = -\int_0^\infty \varphi'(x) dx = \left[-\varphi(x) \right]_0^\infty = -0 + \varphi(0) = \delta(\varphi)$$

Tehát az egység-ugrás függvény deriváltja a Dirac delta általánosított függvény.

Ha az f függvény szakaszonként folytonosan differenciálható de egy ugrás van benne, akkor általánosított értelemben vett deriváltjában megjelenik a Dirac delta függvény. Ezen az ábrán az f függvényben az x_0 pontban egy m nagyságú ugrás van. Formálisan azt írhatjuk, hogy $f = f_0 + mH(x - x_0)$, ahol f_0 folytonosan differenciálható, H pedig az egység-ugrás függvény. Ekkor a disztribúció értelemben vett derivált:

$$\partial f = f_0' + m\delta_{x_0}.$$

Az általánosított függvények deriváltja alapot ad arra, hogy lokálisan integrálható, esetleg nem is folytonos(!) függvény esetén *gyenge deriváltat* értelmezzünk.

B.8. Definíció. Az $f \in \mathcal{L}_{\text{loc}}^1$ függvény *gyenge deriváltja* $g \in \mathcal{L}_{\text{loc}}^1$, ha:

$$\forall \varphi \in D : \quad - \int_{\mathbf{R}} f \varphi' dx = \int_{\mathbf{R}} g \varphi dx$$

Megjegyzés. A fenti definícióban "parciális integrálást" végzünk. Természetesen az integrál Lebesgue integrált jelent.

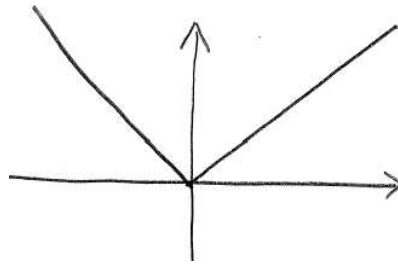
B.1. Állítás. A *gyenge derivált* alaptulajdonságai:

1. Ha létezik az f függvény *gyenge deriváltja*, akkor az m.m. egyértelmű.
2. Ha f differenciálható, akkor *gyenge deriváltja* $g = f'$.
3. Ha $f = f_0$ m.m. és f_0 differenciálható, akkor f *gyenge deriváltja* $g = f'_0$.
4. Ha az f függvényhez tartozó T_f disztribúció *deriváltja reguláris*, éspedig $\partial T_f = T_g$, akkor f *gyenge deriváltja* g .

Példa. Mi lesz az $f(x) = |x|$ függvény *gyenge deriváltja*?

A definícióban megfogalmazott tulajdonság szerint az - egyelőre ismeretlen - g függvényre az teljesül, hogy

$$- \int_{-\infty}^{\infty} |x| \varphi'(x) dx = \int_{-\infty}^{\infty} g(x) \varphi(x) dx \quad \forall \varphi \in D.$$

5. ábra. Az abszolút érték függvény klasszikus értelemben nem deriválható.

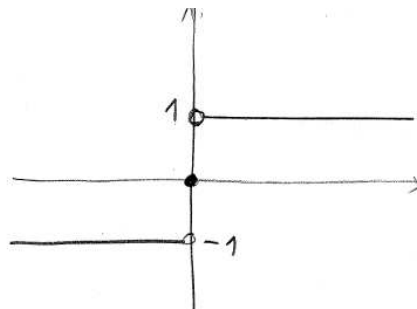
A baloldalt átalakítva, majd két parciális integrálást elvégezve:

$$\begin{aligned} - \int_{-\infty}^{\infty} |x| \varphi'(x) dx &= - \int_{-\infty}^0 (-x) \varphi'(x) dx - \int_0^{\infty} x \varphi'(x) dx = \\ &= [-x \varphi(x)]_{-\infty}^0 + \int_{-\infty}^0 (-1) \cdot \varphi(x) dx + [x \varphi(x)]_0^{\infty} + \int_0^{\infty} 1 \cdot \varphi(x) dx. \end{aligned}$$

A függvény megváltozások eltűnnek, csak a két integrál marad végül:

$$- \int_{-\infty}^{\infty} |x| \varphi'(x) dx = \int_{\mathbf{R}} g(x) \varphi(x) dx, \quad g(x) = \begin{cases} -1 & \text{ha } x < 0 \\ +1 & \text{ha } x > 0 \end{cases}$$

Tehát az abszolútérték függvény gyenge deriváltja $g(x) = \text{sign}(x)$ m.m.

6. ábra. Az abszolút érték függvény gyenge deriváltja.

Példa. Legyen f a racionális számok karakterisztikus függvénye:

$$f(x) = \chi_{\mathbb{Q}}(x) = \begin{cases} 1, & x \in \mathbb{Q} \\ 0, & \text{egyébként} \end{cases}$$

Ennek gyenge deriváltja $g(x) = 0$ (hiszen $f = 0$ m.m.).

Példa. Az

$$f(x) = \begin{cases} 1, & x < 0 \\ 1+x, & x \geq 0 \end{cases}$$

függvény gyenge deriváltja $g(x) = H(x)$.

26. Gyakorlat. Lássuk be a fenti példa állítását.

B.3. Általánosított függvények konvolúciója

Adott $f, g \in \mathcal{L}_{\text{loc}}^1$ függvények konvolúcióját így definiáltuk:

$$f * g(x) = \int_{-\infty}^{\infty} f(y)g(x-y) dy.$$

Hasonlóképp, adott $T, S \in \mathcal{D}$ esetén definiálni szeretnénk a $T * S$ disztribúciót.

Példa. Határozzuk meg, hogy az $f * g \in \mathcal{L}_{\text{loc}}^1$ közönséges függvénynek milyen disztribúció felel meg.

$$\begin{aligned} T_{f*g}(\varphi) &= \int_{-\infty}^{\infty} (f * g)(x) \varphi(x) dx = \int_{-\infty}^{\infty} \left(\int_{-\infty}^{\infty} f(y)g(x-y) dy \right) \varphi(x) dx = \\ &= \int_{-\infty}^{\infty} f(y) \left(\int_{-\infty}^{\infty} g(x-y) \varphi(x) dx \right) dy. \end{aligned}$$

A belső integrált kiszámolva

$$\int_{-\infty}^{\infty} g(x-y) \varphi(x) dx = \int_{-\infty}^{\infty} g(z) \varphi(z+y) dz = T_g(\varphi(\cdot + y)),$$

ahol $y \in \mathbb{R}$ paraméter. Ezt visszahelyettesítve azt kapjuk, hogy

$$T_{f*g}(\varphi) = \int_{-\infty}^{\infty} f(y) T_g(\varphi(\cdot + y)) dy = (T_f)_y((T_g)_z(\varphi(z + y))).$$

B.9. Definíció. A $T, S \in \mathcal{D}$ általánosított függvények $T * S$ disztribúcióját így definiáljuk:

$$T * S(\varphi) := T_x(S_y(\varphi(x + y))).$$

Példa. Legyen az egyik disztribúció δ . Számoljuk ki, mit ad a fenti definíció $T * \delta$ esetén.

$$T * \delta(\varphi) = T_x(\delta_y(\varphi(x + y))) = T_x(\varphi(x + 0)) = T(\varphi).$$

Tehát azt kaptuk, hogy minden $T \in \mathcal{D}$ esetén

$$T * \delta = T,$$

tehát Dirac delta a konvolúció egysége.

B.2. Állítás. *A konvolúció alaptulajdonságai:*

1. $T * S = S * T.$

2. $T * (S * R) = (T * S) * R.$

3. $\partial(T * S) = (\partial T) * S = T * (\partial S).$

42. Feladat. Igazoljuk a fenti állítást.

C. Absztrakt operátorok alkalmazása egy QM példán

Ebben a fejezetben példát mutatunk arra, hogy a kvantum mechanika egyik leegyszerűsített feladatában hogyan tudjuk alkalmazni a kurzus során megtanult fogalmakat, tételeket.

C.1. Fizikai példa

Tegyük fel, hogy egyetlen részecske (pl. elektron) mozgását vizsgáljuk. Feltesszük, hogy a részecske egy végtelen hosszú egyenes mentén mozog, helyzetét egy komplex értékű $f(x, t)$ függvény írja le. A t változó az időt jelenti, az x pedig a helyzetet írja le a következő módon: annak valószínűsége, hogy a részecske az $[a, b]$ intervallumban tartózkodik a t időpontban egy integrállal adható meg:

$$\int_a^b |f(x, t)|^2 dx.$$

A fenti $f(x, t) \in \mathbb{C}$ az *állapotfüggvény*. Elvárjuk, hogy

$$\int_{-\infty}^{\infty} |f(x, t)|^2 dx = 1.$$

Jelenleg csak az állapotfüggvény abszolútértékének négyzete ad számunkra információt.

Tekintsünk most egy fix t időpontot, és ez az egyetlen időpont érdekel csak bennünket. Ezért az állapotfüggvény második argumentumát elhagyjuk.

C.2. Matematikai modell és egy tétel

Absztrakt matematikai nyelven fogalmazva az állapotfüggvény $f \in \mathcal{L}^2(\mathbb{R})$, melyre $\|f\| = 1$. A részecske helyzete x , ami egy "megfigyelhető" ("observable") a QM terminológiáját használva. Más megközelítésben azt mondhatjuk, hogy egy valószínűségi változó.

Egy másik fizikai jellemző a momentum, melyet az f függvény Fourier transzformáltja ad meg:

$$\widehat{f}(w) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{-\infty}^{\infty} e^{-ixw} f(x) dx.$$

A Parseval egyenlőség miatt

$$\int_{-\infty}^{\infty} |f(x)|^2 dx = \int_{-\infty}^{\infty} |\widehat{f}(w)|^2 dw,$$

és ezért $\widehat{f} \in \mathcal{L}^2(\mathbb{R})$, továbbá $\|\widehat{f}\| = 1$.

Annak valószínűsége, hogy a momentum az $[a, b]$ intervallumba esik a $\int_a^b |\widehat{f}(w)|^2 dw$.

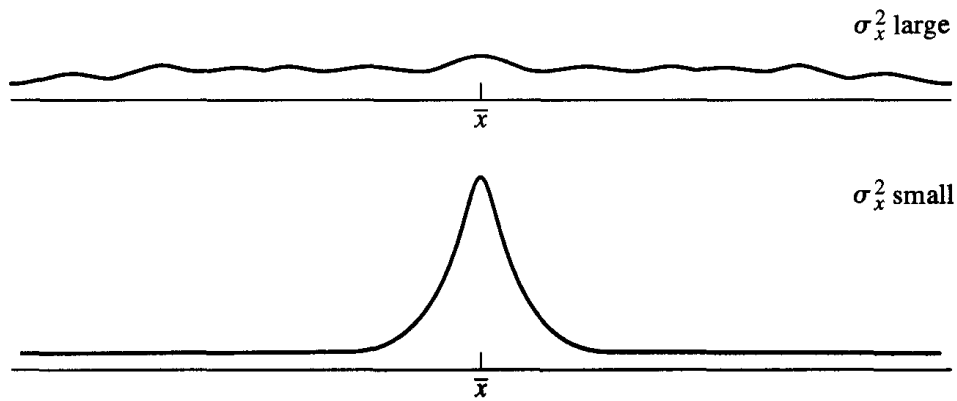
Jelölje $\bar{x}$ és $\bar{w}$ a hely és momentum átlagát a megadott valószínűségek szerint.

$$\bar{x} = \int_{-\infty}^{\infty} x \cdot |f(x)|^2 dx, \quad \bar{w} = \int_{-\infty}^{\infty} w \cdot |\widehat{f}(w)|^2 dw.$$

(Ezek úgy is tekinthetők, mint a valószínűségi változók várható értékei.) A megfelelő varianciák (= szórásnégyzetek) pedig:

$$\sigma_x^2 = \int_{-\infty}^{\infty} (x - \bar{x})^2 \cdot |f(x)|^2 dx, \quad \sigma_w^2 = \int_{-\infty}^{\infty} (w - \bar{w})^2 \cdot |\widehat{f}(w)|^2 dw.$$

A szórásnégyzet azt mutatja, mennyire szóródik x és w konkrét értéke $\bar{x}$ illetve $\bar{w}$ körül. Minél kisebb σ^2 , annál pontosabban tudjuk lokalizálni a véletlen mennyiség értékét.

7. ábra. Az $|f(x)|^2$ függvény alakja nagy illetve kicsi σ_x^2 esetén.

A **Heisenberg-féle határozatlansági elv** azt mondja ki, hogy σ_x és σ_w nem lehet mindkettő egyszerre kicsi. Nevezetesen

$$\sigma_x^2 \cdot \sigma_w^2 \geq \frac{1}{4}.$$

(Itt az egyszerűség kedvéért a Planck konstanst 1-nek vesszük.)

43. **Feladat.** Magyarázzuk el, mit jelent a fenti határozatlansági elv.

C.3. Bizonyítás Hilbert térben (vázlat)

Tegyük fel, hogy $\bar{x} = 0$ és $\bar{w} = 0$. Ezt eltolással elérhetjük, nem veszítünk az általánosságból. Az $\mathcal{L}^2(\mathbb{R})$ Hilbert térben két operátort fogunk tekinteni.

$$Mf(x) := x \cdot f(x) \quad (14)$$

$$Df(x) := f'(x). \quad (15)$$

Mindkét operátor a fenti Hilbert tér egy-egy alterében van csak értelmezve, de ezzel nem foglalkozunk. A mi függvényeink "jó helyen" vannak.

A kiinduló összefüggéseink szerint $f, \widehat{f} \in \mathcal{L}^2(\mathbb{R})$, egységnyi normával.

C.1. Lemma.

$$\|Mf\|^2 = \sigma_x^2, \quad \text{és} \quad \|Df\|^2 = \sigma_x^2.$$

Bizonyítás. Az első rész könnyű:

$$\|Mf\|^2 = \int_{-\infty}^{\infty} |x \cdot f(x)|^2 dx = \int_{-\infty}^{\infty} x^2 \cdot |f(x)|^2 dx = \sigma_x^2.$$

A második rész több lépésből fog állni. A Parseval egyenlőség miatt

$$\|Df\|^2 = \|\widehat{Df}\|^2.$$

A norma definíciója szerint

$$\|\widehat{Df}\|^2 = \int_{-\infty}^{\infty} |\widehat{Df}(w)|^2 dw.$$

A Fourier transzformáció egyik alaptulajdonsága a deriváltfüggvény Fourier transzformáltjáról szól:

$$\widehat{Df}(w) = iw \widehat{f}(w),$$

ezért

$$\|Df\|^2 = \dots = \int_{-\infty}^{\infty} w^2 |\widehat{f}(w)|^2 dw = \sigma_w^2.$$

Ezután egy sajátos (meglepő) tulajdonságát látjuk be az operátoraimknak.

C.2. Lemma. *A (14) és (15) operátorok kielégítik az alábbi operátor-egyenletet:*

$$DM - MD = I. \quad (16)$$

Bizonyítás. Egyszerűen szorzat-deriválási szabályt alkalmazunk.

$$(x \cdot f(x))' = f(x) + xf'(x),$$

ami operátor alakban

$$D \circ M(f) = I(f) + M \circ D(f).$$

Ez épp a lemma állítása.

Megjegyzés. A (16) egyenlet nem az egész $\mathcal{L}^2(\mathbb{R})$ -ben igaz, hanem csak abban az altérben, ahol értelmezhető mindkét oldal.

A következő lemma az operátorok adjungáltjait adja meg.

C.3. Lemma. *Az M operátor önadjungált, azaz*

$$\langle Mf, g \rangle = \langle f, Mg \rangle.$$

A D operátor adjungáltja $-D$, azaz

$$\langle Df, g \rangle = -\langle f, Dg \rangle.$$

(Az operátorok adjungáltja egy megfelelően kiválasztott altérben van értelmezve, nem az egész $\mathcal{L}^2(\mathbb{R})$ téren.)

Bizonyítás.

$$\langle Mf, g \rangle = \int_{-\infty}^{\infty} xf(x) \cdot g(x) dx = \int_{-\infty}^{\infty} f(x) \cdot xg(x) dx = \langle f, Mg \rangle.$$

A második részhez parciálisan integrálunk.

$$\langle Df, g \rangle = \int_{-\infty}^{\infty} f'g = fg \Big|_{-\infty}^{\infty} - \int_{-\infty}^{\infty} fg' = -\langle f, Dg \rangle.$$

Közben felhasználtuk, hogy $g \in \mathcal{L}^2(\mathbb{R})$ esetén $\lim_{x \rightarrow \pm\infty} g(x) = 0$.

Végül

$$\begin{aligned} \|f\|^2 &= \langle f, f \rangle = \langle f, (DM - MD)f \rangle = \langle f, DMf \rangle - \langle f, MDf \rangle = \\ &= -\langle Df, Mf \rangle - \langle Mf, Df \rangle = -2\langle Df, Mf \rangle. \end{aligned}$$

Mivel $\|f\|^2 = 1$, ezért a C-S-B egyenlőtlenség alapján

$$1 = -2\langle Df, Mf \rangle, \quad |\langle Df, Mf \rangle| \leq \|Mf\| \cdot \|Df\|,$$

ahonnan átrendezéssel épp a Heisenberg-féle határozatlansági elvet kapjuk.

Hivatkozások

- [1] A.N. Kolmogorov and S.V. Fomin, Elements of the Theory of Functions and Functional Analysis, Dover Publication, 1999.
- [2] K. Saxe, Beginning Functional Analysis, Springer, 2001.
- [3] R.F. Curtain and A.J. Pritchard, Functional Analysis in Modern Applied Mathematics, Academic Press, 1977.